

Hâfız-i Şîrâzî Kimdir? *Who is Hafez-i Shirazi?*

Fetullâh MÜCTEBÂÎ
Gurûh-i Felsefe ve İrfân Komisyonu
Ekber SEBÛT
Mahmûd RÛHU'İ-EMÎNÎ
Abdulkerîm ATTÂRZÂDE¹
Çev. Arş. Gör. Dr. Çetin KASKA²

Özet

Hâfız-i Şîrâzî Fars edebiyatının en büyük ve en ünlü gazel şairidir. Şöhretine rağmen yaşamı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Mevcut bilgiler de şiirleri gibi müphemdir. Öğrenimi sırasında Kur'ân ezberlediği için Hâfız lakabını almıştır. Hayatının büyük bölümü sıkıntı içinde geçmiştir. Gazellerinde konu bütünlüğü olan şairin dili akıcı, yumuşak ve coşkundur. Sa'dî-i Şîrâzî gibi bütün İslâm âlemine tesir etmiş ve divanına birçok şerh yazılmıştır. Hâfız'ın divanı Osmanlı dönemindeki medrese ve mahfillerde okunup tartışılmıştır. Hâfız kaside, rubâî ve kıtalar yazmasına rağmen şöhrete gazelleriyle ulaşmıştır. Gazellerinde mecazî anlamlar taşıyan aşk ve şarap mevzularını ele alan Hâfız, başka şairlerin beyitlerini tazmin etmiştir. Hâfız da birçok şair gibi kendinden önceki veya dönemindeki bazı şairlerden etkilenmiştir. Hâcû-yi Kirmânî, Selmân-i Sâvecî, Hayyâm, Mevlânâ ve Sa'dî bu şairlerden bazılarıdır. Tasavvufa ilgi duyan Hâfız'ın tarikatı ve şeyhi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bu makalede Hâfız'ın hayatı ve şahsi ahvali, şiiri ve düşüncesi, irfânı, muhalif ve karşıtları, mezarı ve divanındaki fal konusu hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Hâfız-i Şîrâzî, Gazel, Tasavvuf, Fars Edebiyatı, Fars Şiiri.*

¹ Bu makale İran'da yayınlanan *Dânîşnâme-i Cihân-i İslâm* adlı ansiklopedideki "*Şemseddîn Muhammed Hâfız*" (s.377-84, c.12, Tahran, 1387) adlı maddenin çevirisinden oluşmaktadır. Bu ansiklopedi maddesi beş ana başlıktan oluşmaktadır. Şair Türkiye'de Hâfız-i Şîrâzî adıyla tanındığından çevirmen tarafından başlık "*Hâfız-i Şîrâzî Kimdir?*" şeklinde değiştirilmiş ve makaleye bir de özet eklenmiştir.

² İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, cetinkaska@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1168-5522.

Abstract

Hafez-i Shirazi is the greatest and most famous ghazal poet of Persian literature. Despite his reputation, there is little information about his life. The information available is as ambiguous as his poems. He was nicknamed Hafez for memorizing the Qur'an during his education. He spent most of his life in trouble. The poet's language is fluent, soft and exuberant. Like Sa'dî-i Şîrâz, it influenced the whole Islamic world and many commentaries were written on its divan. Hafez's divan was read and discussed in the madrasah and loges of the Ottoman period. Although Hafez wrote ode, quatrain, and continents, he achieved fame with ghazals. Hafez discusses the metaphorical meanings of love and wine in his ghazals and quotes couplets from other poets. Like many poets, Hafez was influenced by some poets before or during his time. Khwaju Kermani, Selman-i Saveci, Khayyam, Mawlana and Saadi are some of these poets. There is no definite information about the sect and the sheikh of Hafez who is interested in Sufism. In this article, detailed information is given about the life of Hafez and his personal ahvali, poem and thought, wisdom, opponents and opponents, his grave and fortune telling.

Keywords: *Hafez-i Shirazi, Ghazal, Sufism, Persian Literature, Persian Poetry.*

Şemseddîn Muhammed Hâfız: Fars edebiyatının en büyük gazel şairi ve dünya şairlerinin en büyüklerinden biridir. Bu makale şu bölümlerden oluşmaktadır:

- 1-Hâfız'ın Hayatı ve Şahsi Ahvali.
- 2-Hâfız'ın Şiiri ve Düşüncesi.
- 3-Hâfız ve İrfân.
- 3-Hafız'ın Muhalif ve Karşıtları.
- 4-Hâfız'ın Divanında Fal.
- 5-Hâfiziyye.

Hâfız'ın Hayatı ve Şahsi Ahvali

Muteber kaynaklarda nisbesi Şîrâzî ve mahlası Hâfız olarak kaydedilmiştir. Vefatından sonra Hâce-i Şîrâzî ve Lisânü'l-gayb olarak şöret bulmuştur. Ne zaman doğduğu belli değildir. Hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Vefat tarihi de tezkirelerde ihtilafıdır. Hâfız'ın arkadaşı, divanını toplayıp ona önsöz yazan Muhammed Gulendâm (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, Önsöz) ile Hâfız'ın yaşadığı zamana en yakın dönemde yaşayan Hâfî (c.3, s.132), Câmî (612), Hândmîr (c.3, 316), Sûdî şerhinin müellifi ve Hâcî Hâlîfe (c.1, sutûn 783) vefat tarihini h.792 yılı olarak kaydetmiştir. Ancak yeni tarihli kaynakların müelliflerinin bazıları özellikle Rızâ Kulî Hân Hidâyet (1336-1340, c.2, s.19) ve Lûtf Alî Hân Âzer Beg Delî (s.272) vefat tarihini h.791 olarak yazmıştır. Muhtemelen bu tarihin kaynağı ne zaman ve kimin yazdığı belli olmayan yeni tarihli elyazması nüshalar ile yayınlanmış bazı

divan nüshalarında yer alan bir dübeyttir. Bu dübeyitte³ Hâfız'ın vefat tarihi ebced hesabıyla h.791 yılı olarak gösterilmiştir. (Hâfız, Çâp-i Kazvîni ve Ganî, Mukaddime-i Gulendâm, Önsöz) Bu dübeyit bazı Gulendâm nüshalarının mukaddimelerinde bile bulunmaktadır. Ancak Gulendâm, Hâfız'ın vefat tarihi münasebeyle onun divanının önsözüne yazdığı kıtada⁴ h.792 yılında vefat ettiğini ifade edip, h.791 yılının doğru olmadığını göstermiştir (Hâfız, Çâp-i Kazvîni ve Ganî, Mukaddime-i Gulendâm, Önsöz; Hâfî, c.3, s.132).

Daha önce ifade edildiği üzere Hâfız'ın ne zaman doğduğu belli değildir. Ancak şiirlerinde yaşlılığına işaret etmiştir. Eğer vefat ettiğinde yaklaşık yetmiş yaşındaysa h.720-725 yıllarında doğmuş olmalıdır. *Tezkire-i Meyhâne* (s.90) adlı kitabın müellifi Abdünnebî Fahrüzzamânî, Hâfız'ın 65 yaşında vefat ettiğini ifade etmiştir. Bu iddiaya göre h.727 yılında doğmuştur. Ancak Hâfız'ın divanında Şerefüddîn Mahmûd Şâh'ın oğlu ve Şeyh Ebû İshâk İncû'nun büyük kardeşi Celâleddîn Mesûd Şâh'a hitaben yazılan bir kıta bulunmaktadır (Hâfız, Çâp-i Kazvîni ve Ganî, s.374). Bu kıtada Hâfız üç yıl bu şah ve vezirinin emri altında çalıştığına işaret etmiştir. Mesûd Şâh h.743'te Bağdat'tan Şîrâz'a gitmiş ve ramazan ayında öldürülmüştür (Ganî, c.1,49-50). Hâfız h.740 yılında ya sarayın hizmetinde bulunmuş veya sarayla irtibat halinde olmuştur. Bu dönemde yaklaşık yirmi yaşlarında olmalıdır. Bu hesaplama göre h.720 yılında dünyaya gelmiş ve 72 yaşında vefat etmiştir. Zebihullâh Safâ (c.3/2, s.1066) Abdünnebî Fahrüzzamânî'nin sözüne binaen Hâfız'ın doğum tarihini h.726-727 yazmıştır. Bu bilgiye göre 13 veya 14 yaşında şah ve vezirin hizmetine girmiş olması gerekmektedir. Bu düşünce aslında doğru görünmemektedir.

Abdünnebî Fahrüzzamânî'ye (s.85) göre Hâfız'ın babasının adı Bahâeddîn'dir. Bahâeddîn aslen İsfahanlı olup ticaretle uğraşmıştır. Ataları Fars Atabekleri zamanında Şîrâz'a gelip, oraya yerleşmiştir. Hâfız'ın annesi Kâzerûnlu olup Şîrâz'da ikamet etmiştir. Babasının vefatından sonra Hâfız, annesi ve iki kardeşiyle birlikte yaşamış, çocukluk dönemini zorluklarla geçirmiştir (s.85). Hâfız şiirlerinde bu kardeşlerinin ölümlerini yâd etmiştir. Biri genç yaşında (Çâp-i Hânlerî, c.2, s.1083) ve diğeri yani Hâce Halîl Âdil h.775 yılında 59 yaşındayken vefat etmiştir (Çâp-i Kazvîni ve Ganî, s.368). *Târih-i Ferište* (c.1, s.302) müellifi Hâfız'ın kız kardeşinden ve adlarını yâd etmeden bu kızın çocuklarından bahsetmiştir.

Hâfız'ın ailesi hakkında en eski kaynaklarda nakledilen bilgiler bunlardan ibarettir.

³ بگو تاریخش از خاک مصلى!

“Hâfız'ın ölüm tarihini Hâk-i Musallâ terkinde ara” (791)

⁴ به سال «با» و «صبا» و «ذال» ایچد

“Bâ, sâd ve elif ebced yıllında” (791)

Bazı müellifler Hâfız'ın gazellerine bakarak onun ailesi hakkında bazı çıkarımlarda bulunmak için çaba göstermiştir. Ancak bu çıkarım ve iddialar daha çok o şahısların kendi fikirleri olarak kalmıştır. Hâfız'ın sözleri çok kinayeli ve müphemdir. Muhtelif manaları içerisinde barındırmaktadır. Bu yüzden sarîh tarihi işaretler olmadan kolaylıkla onun şiir mazmunlarını özel bir mekân ve zamanda meydana gelen olaylarla sınırlamak mümkün değildir. Bununla birlikte bazı şiirlerinde eşi, çocuğu ve yaşamı hakkında birkaç nokta aşikâr bir şekilde görünmektedir. Kavâmüddîn Hasan'ın (ö.754) vezirliği döneminde söylediği bir gazelde (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.223) evinde bulunan bir selviden (yar) bahsetmiştir. Yine başka bir gazelinde (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.146) kötü talihin aziz yârini elinden almasından şikâyet etmiş, ebedi mutluluk ve sevgiden mahrum kaldığını beyan etmiştir. Başka bir gazelinde (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.91-92) ciğer paresi olan bir oğlunu kaybettiğini ve şimdi mezarda yattığından bahsetmiştir. Diğer bir gazelde (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.38-39) oğlunun matemî nedeniyle inlediğine işaret etmiştir. Bu işaretler neticesinde Hâfız'ın bir eşi olduğunu ve ömrünün ortalarında vefat ettiğini öğrenmiş bulunmaktayız. Ayrıca Hâfız'ın oğulları olduğunu, birinin çocukken (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.370) diğerinin gençken vefat ettiği görünmektedir.

Hâfız'ın çocukluğu ve gençliği hakkında da doğru bir bilgi yoktur. Abdünnebî Fahrüz zamânî, *Tezkire-i Meyhâne* (s.85-86) adlı eserinde Hâfız'ın çocukken hamur dükkânında çalıştığını ve boş vakitlerinde dükkânın yanında bulunan medreseye gittiğini, okuma, yazma ve ilk ilimleri orada öğrendiğini ve o dönemde şiire merak saldıığını beyan etmiştir. Ancak burada unutulmaması gereken en önemli mevzu Hâfız'ın Kur'ân'ı ezbere bilmesidir. Nitekim mahlasını bu hakikate binaen almıştır. Kur'ân'ı ezberlemeye büyük ihtimalle çocukluğunda, ömrünün ilk yıllarında başlamıştır. Kur'ân'ı hıfz etmeye uzun bir süre ayırdığı görünmektedir. Çocukluğunda yaşamın zaruretlerini temin etmek için ömrünün çoğunu Kur'ân kıraatini ve ilk ilimleri öğrenmeye adanmıştır. Gençliğinde muhtemelen tamamen ilmi fazilet ve mertebeleri öğrenmek için uğraşmıştır. Nitekim Gulendâm bunu divanına yazdığı önsözde belirtmiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, önsöz). Hâfız, İbnü'l-Fakîh Necm (ö.772) adıyla meşhur olan bilgin Mevlânâ Kavâmüddîn Abdullâh'ın talebesidir. Ancak Mevlânâ Kavâmüddîn'in talebesi Cüneyd-i Şîrâzî h.791 yılında telif ettiği *Şeddü'l-İzâr* adlı eserinde Hâfız'ın adını yâd etmemiştir. Takiyüddîn Muhammed Evhadî-i Belyânî de *Arafâtü'l-âşıkîn* adlı eserinde Kavâmüddîn Abdullâh'ı Hâfız'ın üstadı bilmiştir. Hidâyet, *Riyâzü'l-ârifîn* (s.286) adlı tezkiresinde Hâfız'ı hikmet mertebeleri tahsili noktasında Şemseddîn Abdullâh-i Şîrâzî'nin talebeleri arasında yâd etmiştir. Muhtemelen burada işaret ettiği kimse Kavâmüddîn'dir, adını yanlış yazmıştır. Son dönem müelliflerinden

Furset-i Şîrâzî, Mîr Seyyid Şerîf-i Cürçânî'yi de Hâfız'ın üstatları arasında zikretmiştir (s.469-70). Ancak Mîr Seyyid Şerîf, Hâfız'dan daha gençtir. Bu görüş doğru görünmemektedir. Hâfız şiirlerinde defalarca dini ilimlerle uğraştığını beyan etmiştir. Ayrıca Hâfız, medresenin revak ve eyvanından, dedikodu mevzularından, kırk yıl öğrendiği ilim ve faziletlerden, göğe yükselen ilim rütbesinden, on dört kıraate kadar Kur'ân okuduğundan bahsetmiştir. Eski elyazması divanının mukaddimesinde sürekli ilim ve tahsille uğraştığından, fırsat bulup şiirlerini derleyip toplamadığı söylenmiştir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf an Hakikatü'l-tenzîl* ve Sekâkî'nin *Miftâhü'l-ulûm* adlı kitaplarını okuyup bu yazarların görüşlerini benimsemiştir. Bu iki kitap o dönemin en önemli ve muteber kitaplarındandır. Bu bilgiler doğrultusunda Hâfız, o dönemin bütün şerî, resmi ve örfî ilimleri olan tefsir, kelâm, mantık, hikmet, nucûm, me'ânî, beyan, şiir ve edebiyat gibi ilimlere vakıftır. Kendisinin işaret ettiği üzere her sabah Kur'ân meclisinde ders vermiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, önsöz). Bazı eski divan nüshalarının mukaddimelerinde (Çâp-i Hânlerî, c.2, s.1145-46) Hâfız'ın sultanın talimiyle uğraştığı için şiirlerini derleyip toplamadığı ifade edilmiştir. Bu bilgiye binaen Hâfız'ın sultan sarayında da ders vermekle görevli olduğu anlaşılmaktadır.

Hâfız döneminin sultanları olan Emîr Mübârizüddîn, oğlu Şah Mahmûd ve Şâh Şucâ'nın oğlu Şâh Zeynülabidîn dışındaki birçok sultan ve vezirle samimi münasebetler kurmuş ve onların inayetine mazhar olmuştur. Hâfız birkaç kasidesinde Şâh Şeyh Ebû İshâk İncû (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, önsöz), Şâh Şucâ (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, önsöz) ve Şâh Şucâ'nın veziri Kavâmüddîn Sâhibdivân'ı methetmiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, önsöz). Ayrıca Hâfız gazellerinde de Şâh Şucâ (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.191-93), Nasrüddîn Yahya b. Muzaffer (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.144, 207, 270, 301), Şâh Mansûr Nevâde Emîr Mübârizüddîn (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.104-105, 163-66, 222-26, 263, 365), Şâh Mansûr'un oğlu Sultân Gazanfer (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.226), Şâh Şeyh Ebû İshâk'ın vezirlerinden İmâdüddîn Mahmûd (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.148-49), Şeyh Ebû İshâk'ın diğer bir veziri Hâcî Kavâmüddîn Hasan (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.109, 210, 223-24), Emîr Mübârizüddîn'in veziri Burhânüddîn (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.249-50, 324-25), Şâh Şucâ'nın veziri Kıvâmüddîn Muhammed Sâhibayâr (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.76-77, 106-107, 366, 373-74), Şâh Şucâ'nın diğer bir veziri Celâlüddîn Tûrânşâh gibi şah ve vezirleri iyilikle yâd etmiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.235-36, 244-45, 248-49, 340-41, 343-44; Ganî, c.1, s.266-77). Şîrâz ve Fârs'ta hüküm süren sultanlardan başka Celâyirli sultanlardan ve Selmân-i Sâvecî'nin memduhu Sultan Üveys İlkânî (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.110-11), Azerbaycan ve Irak'ta hüküm süren oğlu Sultân Ahmed b. Üveys'i methetmiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.333-34). Bir gazelinde (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.268-69) "bezm-i Atâbek", "şevket-i pûr-i Puşeng" ve "nişest-i Hüsrevî" gibi tabirlerle Loristân atabeklerinden Pîr Ahmed b.

Atâbek Puşeng'e (792) işaret etmiştir. Bu gazel muhtemelen Hâfız'ın en son söylendiği gazeldir. Hâfız'ın muasırı olup, Fars dışında hatta İran sınırları dışında yaşayan birkaç sultan, Hâfız ile görüşmek istemiştir. Muhtemelen Hâfız da seyahat edip, Şîrâz'dan ayrılmaya soğuk bakmamıştır. Büyük ihtimalle Sultan Ahmed b. Üveys için yazdığı bir gazelde Tebrîz ve Bağdat'a seyahat etmek istediğinden bahsetmiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.30, 129). Hâfız, şiir bilen ve ilmi himaye eden Behmenî-i Deken sultanlarından Mahmûd Şâh döneminde Hindistan'a davet edilmiş, seyahat ücretini de Mahmûd Şâh'ın veziri Mîr Fazlullâh Încû, Şîrâz'a göndermiştir. Hâfız bu daveti kabul etmiş, Şîrâz'dan Lâr'a Lâr'dan Hürmüz'e gitmiş, ancak gemiye bindiği sırada denizde oluşan tufan nedeniyle korkmuş ve bazı dostlarına veda etmediğini ileri sürüp gemiden inmiştir. Hemen orada Mîr Fazlullâh için bir gazel yazıp, gemide seyahat eden bir tanıdığa vermiş ve kendisi Şîrâz'a geri dönmüştür (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.103; Ferište, c.1, s.302). Başka bir gazelinde (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.152-53) Sultân Gıyâsüddîn'in meclisinin şevkenden ve Bengâl'e giden Fars şekerinden bahsetmiştir. Muhtemelen bu gazeldeki maksadı Bengal padişahı Sultan Gıyâsüddîn İskender'dir (Ferište, c.1, s.296-97). Bu bilgi Hâfız'ın şiir ve şöhretinin oraya kadar ulaştığının nişanelerindedir. Gazellerinin birinde (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.224) Hürmüz adası padişahı Melikü'l-bahr (Ganî, c.1, s.254) lakaplı Tûrânşâh b. Kutbüddîn Tehemten'in kendisiyle görüşmek istediğini ve o nahiyeye davet edildiğini belirtmiştir.

Ancak Hâfız, Şîrâz'ı sevdiğinden, yar ve diyarından ayrılmak istemediğinden bu seyahat kendisine zor gelmiş ve kabul etmemiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.70, 189). Nitekim ömrü boyunca ülkesinden ayrılmamıştır. Muhtemelen iki defa Şîrâz'dan ayrılmış, bir defa Hindistan'a gitmek için, bir defa da Şâh Yahya'nın emri altına girmek için Yezd'e gitmiştir. Yezd'e gitmesindeki neden muhtemelen Şîrâzlular veya Şâh Şucâ'dan eziyet görmesindedir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.197, 236, 259). Ne zaman Yezd'e gittiği belli değildir. Ancak muhtemelen ömrünün sonlarındadır, çünkü bu durumu beyan eden sitemkâr gazelinde yaşlılığına işaret etmiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.229). Yezd'e seyahat etmeden önce bu şehrin sakinlerini görmeyi istemiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 10-11), ancak aşikâr olan şu ki Yezd'de kadri bilinmemiştir. Yezd'de ikamet ettiği dönem hayatının en zorlu zamanıdır. Hâfız bu seyahat sebebiyle birkaç gazelde (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.228-29, 231, 247-48) gariplik, gurbet, yar ve diyardan uzak kalmaktan, acılardan ve kötü talihinden bahsetmiştir. Yezd şehrini "İskender zindanı" ve "viran menzil" gibi tabirlerle yâd etmiştir. Muhtemelen en sonunda Yezd veziri Hâce Celâlüddîn Tûrânşâh, Yezd'den Şîrâz'a dönerken onunla birlikte doğum yeri olan Şîrâz'a geri dönmüştür (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.247-48).

Bir gazelinde Isfahân'da bulunan Zinderûd Irmağı ile Bâğ-i Kârân'dan bahsetmiştir. Muhtemelen bu şehre de seyahat etmiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.71).

Meşhed'e seyahat ettiği görüşü daha yeni tarihli kaynaklarda yer almıştır. Ancak bu iddianın doğrulukla hiçbir ilgisi yoktur. Bu iddianın nedeni Hâfız'a ait olması muhal olan bir gazelden kaynaklanmaktadır (Muîn, 1369, c.1, 164).

Devletşâh-i Semerkandî'nin (s.305-306) Emîr Tîmûr-i Gorgânî'nin Hâfız ile görüştüğünü naklettiği ünlü hikâyesini Âzer Beg Delî (s.272), *Âteşkede'*de ve Hidâyet, *Mecmau'l-fusahâ* (c.2/1, s.18) ve *Riyâzü'l-Ârifin* (s.286) adlı eserlerde nakletmiştir. O asırla ilgili hiçbir muteber kaynak yoktur, daha çok ünlü ve büyük şahıslar hakkında anlatılan efsaneler bulunmaktadır. Bu yüzden bazıları Hâfız'ın beyitlerinden hareketle hikâyeler uydurmuştur. Muhtemelen bu hikâyeler hicri dokuzuncu yüzyılın başlarında revaç kazanmıştır. H.803 yılında yazılan, hikâye ve efsanelerden oluşan *Enîsü'l-nâs* (Şucâ', s.317) adlı mecmuada bu hikâye başka bir şekilde nakledilmiştir (Ganî, c.1, 393; Arberry, s.329-30). Devletşâh-i Semerkandî'den sonra Fahrüddîn Safî *Letâifü'l-tevâif* (s.223) adlı eserinde bu hikâyeden bir suret beyan etmiştir (Ganî, c.1, s.391-92). Ancak Muzafferîler tarihini nakleden, Tîmûr'un yaptıklarını ve ahvalini anlatan, Tîmûr asrında İran ve Fars umumi tarihini yazan hiç bir müellif bu konuda bir şey yazmamıştır. Devletşâh tezkiresinde (s.305) bu hikâyeyi nakletmiş ve Hâfız ile Tîmûr'un h.795 yılında görüştüğünü beyan etmiştir. Bu tarih Hâfız'ın vefatından üç yıl sonraya denk gelmektedir. Ancak bazı muasır muhakkikler örneğin: Bediüzzamân Fürûzânfer (Muîn, 1369, c.1, s.266), Muhammed Muîn (1369, c.1, s.262-70) ve Arberry bu rivayeti doğru bilmiştir. Elbette Hâfız'ın şiirlerinde Emîr Tîmûr, eserleri, yaptıkları ve ordusu hakkında işaret ve kinayeler bulunmaktadır. Şâh Şucâ'nın ölümünden sonra, Sultan Zeynelâbidîn'in saltanatı döneminde Fars'ın perişanlığı ve karmaşası, mahalli valilerin çekişmeleri sonucunda ortaya çıkan zulüm, fesat ve kargaşa her yeri kaplamıştır. İnsanlar o bölgede barış ve asayiş sağlayacak muktedir bir sultanın ve güçlü bir adamın ortaya çıkmasını arzulamıştır. Bu kederli vaziyet Hâfız'ın şiirlerinde ve ondan önceki şairlerin şiirinde özellikle Ubeyd-i Zâkânî'nin eserlerinde açıkça görünmektedir. Hâfız da imdatlarına yetişecek, dertlerine derman olacak, zulüm ve fesat gibi davranışlar ile ictimaî, dinî ve ahlakî bozukluğu kökünden halledecek bir kurtarıcıyı arzulamıştır. Muhtemelen Hâfız da diğerleri gibi Emîr Tîmûr'un fetihlerini dört gözle beklemiş ve o Semerkantlı Türk'e gönül vermiştir.

Ancak Hâfız, bir süre sonra o Semerkantlı Türk'ün korkunç davranışlarını yakından görmüştür. Emîr Tîmûr'un gidişinden sonra da Hâfız, Muzafferî sultan ve emirlerin kan dökmelerine ve kin gütmelerine şahit olmuştur. Hâfız, Şâh Şucâ'nın damadı ve Emîr Mübârizüddîn'in torunu Şâh Mansûr'un tahta geçmesiyle tekrar ümitlenmiştir. Hâfız cesaretli ve iş bilen bir adam olan Şâh Mansûr'un Fars'a tek-

rar huzur ve sükûneti getireceğini zannetmiştir. Birkaç gazelinde bu ümidini yineleyip Şâh Mansûr'un ahlaki faziletlerine övgüde bulunmuştur (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.163-64).

Hâfız kendisini himaye eden muasır sultanları şiirlerinde iyilikle yâd etmiştir. Nitekim Hâfız ilim ve sanatı seven ve şiir söyleyen Şeyh Ebû İshâk'ın vefat tarihi sebebiyle acıklı ve kederli kıtalar söylemiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.363, 369, 140-141). Şeyh Ebû İshâk'tan sonra Emîr Mübârizüddîn tahta oturmuştur. Hâfız divanının hiçbir yerinde Emîr Mübârizüddîn'in adını anmamıştır, ancak birkaç gazelinde onun hükümeti dönemindeki acıklı durumu ifade etmiştir. Birkaç konuda da kinayeli bir şekilde "muhtesib" tabirini onun yapıp ettikleri hakkında kullanmıştır (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.30, 136-37, 366-67). Kıtalarının birinde Şâh Şucâ'nın suikastı sonucunda Mübârizüddîn'in kör olduğunu söylemiş, onu Şâh-i gâzi olarak yâd etmiş ve zulümlerine işaret etmiştir. Hâfız ile en iyi münasebet kuran padişah Emîr Mübârizüddîn'in oğlu Şâh Şucâ'dır. Fars'ta bulunan insanlar güçlü, tedbirli ve özgür olan Şâh Şucâ'nın uzun süren saltanatı döneminde emniyet ve asayiş içinde yaşamıştır. Bilgin ve şiire ilgi gösteren Şâh Şucâ, Farsça ve Arapça şiirler yazmıştır. Farsça ve Arapça inşâ noktasında mahirdir (Ganî, c.1, s.334-53). Hâfız şiirlerinde herkesten fazla Şâh Şucâ'ya işaret etmiştir. Onu ima ve işaretle methetmiştir.

O dönemde yaşayan ariflerin de Hâfız ile münasebetleri bulunmaktadır. Örneğin Hâfız, Şeyh Emînüddîn-i Belyânî'yi Bekîh Ebdâl unvanıyla yâd etmiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.363; Muîn, 1369, c.1, s.288-89). Diğer bir arif de Kemâlüddîn Ebû'l-vefâ'dır. Muhtemelen bu şahıs Hâfız'ın vefakâr dostlarından. Hâfız bir gazelinde bu şahıstan bahsetmiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.89; Hidâyet, 1344, s.286). Hâfız'ın Şâh Ni'metullâh Velî ile görüştüğü rivayet edilmiştir, ancak bu iddianın doğruluğu şüphelidir. Hâfız muhtemelen bazı şiirlerinde Şâh Ni'metullâh'ın bazı beyitlerine işaret etmiştir (Muîn, 1369, c.1, s.294-96). Hâfız'ın Zeynüddîn Tâybâdî ile görüşmesi ve Zeynüddîn'in rehberliği neticesinde Hâfız'ın küfür ve dinsizlikten kurtulması hikâyesi, muhtemelen Tîmûr'un Hâfızla görüşmesi hikâyesi gibi sadece bir efsanedir (Muîn, 1369, c.1, s.292).

Bugün Hâfız'dan geriye sadece divanı kalmıştır. Bu divan şiirlerinden oluşan bir mecmuadır. Bu divanda gazeller, kasideler, mesneviler, kıtalar ve rubailer bulunmaktadır. Muhammed Gulendâm, Hâfız'ın dağınık şiirlerini derleyip toplamıştır (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, Gulendâm Önsözü). Hâfız'ın en eski yazma divan nüshalarında, onun vefatından sonraki yıllarda birkaç kişi gazellerini toplamaya başlamıştır. Muhtemelen hicri onuncu yüzyılın başına kadar bu işi devam ettirmişlerdir (Çâp-i Hânlerî, c.2, s.1145-49).

Hâfız'ın kasidelerinin sayısı azdır. Yeni tarihli divan nüshalarında birkaç kaside Hâfız adına derç edilmiştir. Ancak en eski divan nüshalarında genellikle gazeller bulunmaktadır. Kasideleri için ayrı bir bölüm yoktur. Hânlerî'nin kaynak olarak kullandığı h.813 tarihli eski bir divan nüshasında gazellerden sonra iki kaside yer almıştır. Bu kasidelerde unvan bulunmamaktadır. H.825 tarihli bir divan nüshasında üç kaside bulunmaktadır (Çâp-i Hânlerî, c.2, s.1025-27). Ancak yeni tarihli divan nüshalarında beş kaside yer almaktadır. Bu kasideler Şâh Şeyh Ebû İshâk, Şâh Şucâ, Kavâmüddîn Muhammed Sâhibbayâr ve Şâh Mansûr Muzafferî'nin medihleri hakkındadır. Hâfız'ın bazı kasideleri yapı olarak gazellerinden hiçbir fark taşımamaktadır. Bu sebeple bu şiirler bazı divan nüshalarında gazel olarak kaydedilmiştir. Bazı nüshalarda Hâfız'ın üslup ve tarzına uymayan ve büyük ihtimalle sonradan eklenen Arapça yazılan bir kaside ve bir terakibibend (Çâp-i Hânlerî, c.2, s.1042-43) de bulunmaktadır (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, Önsöz; Çâp-i Hânlerî, c.2, s.1025-26, 1041). Hâfız asla kaside yazarı değildir. Genellikle kaside yazarlarının uzun ve gösterişli kasidelerde ifade ettikleri konu ve istekleri, Hâfız birkaç beyitte latif ve etkili bir beyanla, samimine ve yapmacıktan uzak bir şekilde gazellerinde ifade etmiştir.

Hâfız divanının esasını gazelleri oluşturmaktadır. Divanında yaklaşık beş yüz gazel bulunmaktadır. Gazel sayıları farklı nüshalarda aynı değildir. Ganî ve Kazvînî'nin eski nüshaları baz alarak neşrettikleri divan nüshasında 495 gazel bulunmaktadır (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, Önsöz). Hânlerî'nin en eski nüshaları baz alarak neşrettiği divan nüshasıdaysa 486 gazel bulunmaktadır (Çâp-i Hânlerî, c.2, s.1127-37). 38 gazel de ilhak olarak sayılmış ve ikinci ciltte ekler başlığı altında ayrı olarak yer almıştır. Hâfız'ın gazelleri içerisinde mülemma gazeller de bulunmaktadır (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.295-96, 304-305, 318-19, 322-23).

Eski nüshaların çoğunda iki parça mesnevi yer almaktadır. Biri bahr-i remel-i müseddes-i maksûr⁵ diğeri mütekârib bahriyle yazılmıştır. İkinci mesnevi *Sâkînâme* olarak ünlüdür. *Sâkînâme*'nin bir bölümü sâkîye, bir bölümü muganiyye hitap şeklindedir. İkinci bölüme *Mugannînâme* de denilmektedir. Bu mesnevilerin beyit sayıları ve düzeni çeşitli nüshalarda farklılık göstermektedir. Muhtemelen Hâfız bu iki mesnevisini daha uzun yazmak için, müsvedde şeklinde beyitler kaleme almış, ancak vefatından sonra yazdığı bu dağınık beyitler, şiirlerini toplayanların eline geçmiş ve muhtelif nüshalarda, gazellerden sonra derç edilmiştir. Hâfız birinci mesnevide muhtemelen Fahreddin Esed-i Gorgânî'nin *Vîs u Râmîn* manzumesini ve ikinci mesnevide Nîzâmî-i Gencevî'nin *İkbâl-nâme* ve Şe-

⁵ مرا با توست چندین آشنایی الا ای آهوی وحشی کجایی*
(Ey yabani ceylan neredesin/ Seninle bunca aşinalığım var)

refnâme adlı mesnevisini nazara alarak yazmıştır. Bazı yeni tarihli el yazması nüshalarda *Mugannînâme* bölümünde Şâh Mansûr'un övgüsü hakkında yazılan birkaç beyit bulunmaktadır. Bu mesnevinin eski tarihli nüshalarında memduhun adı yâd edilmemiştir. Muhtemelen Hâfız bu mesnevisini ilk önce bir memduhun adını zikretmeden kaleme almış, ancak ömrünün sonlarına doğru bu eserine birkaç beyit ekleyip Şâh Mansûr Muzafferî'ye takdim etmiştir. Bu yüzden ilk nüsha veya nüshalarda memduhun adı görünmemektedir.

Hâfız'ın divanında yer alan diğer bir bölüm de kısa kıtalardır. Muhtelif konular hakkında yazılan bu kıtalarda daha önce vefat eden şahıslar, meydana gelen olaylar, tarihi hadiseler, ibretimiz nükteler ve şairin hayatına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu kıtaların sayıları da nüshalarda farklılık göstermektedir. Bu kıtalar şairlik sanatı bakımında bir ehemmiyet ve önem arz etmemektedir. Ancak tarihi ve dönemi anlama noktasında ilgi çekicidir.

Daha yeni tarihli divan nüshalarında genellikle en son bölümde Hâfız'a ait rubailer yer almaktadır. Bu rubailerin sayıları nüshalarda çok farklılık göstermektedir. Bu rubailerde genellikle taklidi ve tekrar eden mazmunlar bulunmaktadır. Bu rubailer Hâfız'ın beyan ve fikir üslubuna tam anlamıyla uymamaktadır. Bu rubailerden bazıları diğer şair divanlarından Hâfız'ın divanına dâhil olmuştur (Riyâhî, s.377-96).

Hâfız'a nispet edilen ve onun yaşamının önemli yönlerini aydınlatacak olan diğer bir eser daha bulunmaktadır. Bu eser Emîr Hüsrev-i Dihlevî'ye ait olan *Şîrîn u Hüsrev*, *Ayîne-i İskenderî* ve *Heşt Behişt* adlı üç mesnevidir. Bu üç nüsha h.756 yılında Şems Hâfız (el-Şîrâzî) lakaplı Muhammed b. Muhammed (b. Muhammed) adına kaydedilmiştir. Bu üç mesnevi Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin hamsesinin bölümleridir. Bu üç mesnevi Taşkent Devlet Kütüphanesi'nde yer almaktadır (Müctebâî, s.25). Muhammed Muîn bu nüshaların meşhur Hâce Hâfız-i Şîrâzî'ye ait olabileceğine dair tereddütte kalmıştır (Mihr, Sâl 8, ş.1, s.31-32, ş.2, s.89-92), ancak bu tereddüt muhal değildir (Müctebâî, s.26-30).

Hâfız'ın Şiiri ve Düşüncesi

Hâfız'ın ahlakî ve ruhî şahsiyeti, şairlik ve düşüncesi diğer her mütefekkir ve şairden farklıdır. Hâfız hakkındaki ilk elden bilgilerimiz onun şiirlerinden çıkarılan nüktelerdir. Diğer bilgiler onun zamanına yakın dönemde yaşayan Muhammed Gulendâm, Âzerî-i Tûsî, Nüreddîn Câmî ve Devletşâh-i Semerkandî gibi kimselelerin eserlerinden geçen kısa ve özlü işaretlerdir. Hâfız bütün nazarî irfanın ve seyrî sulûkun rumuzundan haberdardır. Gazelleri yüksek irfanî mana ve tasavvufî mazmunlarla doldur. Hâfız bir hânkâh sûfisi, kâmil pîr ve mürşid değildir. Hiçbir

silsile ve hânkâha bağlı değildir. Ne bir müridi vardır, ne de kendisi kimsenin mürididir. Hatta sûfî ve dervişleri azarlayıp kınamaktan çekinmemiştir. Bu sebebe binaen onun şiirini seven bazı kimseler, özellikle günümüzde gazellerini rindâne ve kalenderane, âşıklığı ve mey içmeyi övme, meyhane ve harabatı tarif etme, zahit ve şeyhe sitem şiirler olarak bilmıştır. Diğer bazı kimselere göre Hâfız'ın gençlik döneminde gazellerinde kullandığı şarap, aşk ve şuhça bakış, hakikî manalarda kullanılmış ve Hâfız'ın o dönemki aşka, eğlenceye ve yeryüzündeki lezzetlere bakışı cismanidir. Ancak yaşlılık döneminde söylediği şiirlerde mecazî ve istiareli lafızlar kullanılmıştır. Hâfız'ın buradaki amacı irfanî ahvali ve ilahî aşkı beyan etmektir. Bu görüş de daha önce ileri sürülen görüşler gibi temelsiz ve tahkikten uzaktır, tasavvufî düşüncenin kinayeli ve rumuzlu dilinden bihaber olmaktır (Müctebâî, s.182-87). Bazı kimselere göre Hâfız büyük bir sanatkârdır, kendi zamanının ictimaî sıkıntı ve bozukluklarını iyi teşhis etmiş ve bu sıkıntıların müsebbibi olarak zalim olan kudretli yöneticiler, riyakârlar, riyakâr tarikat ve şeriat mensuplarını göstermiştir. Hâfız'ın şiirleri doğal olarak bu durum ve şartlara itirazlarla doludur. Ancak Hâfız'ın yaşadığı döneme yakın yaşayan kimseler Hâfız'ın kelamının tasavvuf ve irfanın en iyi cilvegâhı olduğunu ifade etmiştir, ayrıca onun sözlerini gaybî ve ilahî hallerden mülhem bilmıştır. Muhammed Gulendâm, Hâfız'ı "Ma'denü'l-Letâifü'l-rûhâniyye ve Mahzenü'l-Mu'ârifü'l-sübhâniyye" adıyla yâd etmiştir (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, Önsöz). Âzerî-i Tûsî h.840 yılında yani Hâfız'ın vefatından en az elli yıl sonra telif ettiği *Müntehâb-i Cevâhirü'l-Esrâr* adlı eserinde Hâfız'ın sözlerinin ilahi bilgiler ve sonsuz hakikatler içerdiğini belirtmiş (s.409) ve Hâfız'a Lisânü'l-gayb lakabının verildiğini ifade etmiştir (Müctebâî, s.144). Câmî de *Nefehâtü'l-Üns* adlı eserinde (s.611) Hâfız'ı Lisânü'l-gayb ve Tercümânü'l-esrâr olarak yâd etmiştir. "Bir çok gaybî esrar ve hakiki mana suret kisvesi ve mecazi elbisede görünmektedir." Câmî'den sonra Devletşâh-i Semerkandî de (s.302) Hâfız'ın sözünü gaybî sözler olarak bilmıştır. Muhammed Gulendâm ve Câmî'ye göre (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, Önsöz) muhtemelen Hâfız hayattayken gazelleri hankâh ehli arasında şöhret kazanmıştır. Ayrıca muhtemelen önceki şarihler Hâfız'ın şiirlerini ve kelâmını irfanî ve tasavvufî bilmıştır. Örneğin Hâfız'ın bazı gazellerini şerh eden Muhammed b. Es'edi Devânî, *Bedrü'l-şurûh* (Armagân, Sâl 21, ş.7, s.365-68, ş.8-9, s.433-444, ş.10, s.537-546) adlı eserde Bedreddîn b. Bahâeddîn (12.yy.), *Latife-i Gaybiye* adlı eserde Muhammed Dârâbî, basılan nüshalara haşiye ve şerhler yazan diğer bazı kimseler nükte ve açıklamalar yazmıştır.

Hâfız bütün ömrü boyunca sultan sarayları, divan ve saray ehli kişilerle irtibat halinde olmuş, ilim ve ders ehli kimselerle dostluk kurmuş ve sohbet etmiştir. Ayrıca o dönemin hankahlarının gelenek ve göreneklerini iyi tanımıştır. Hâfız o dönemde kudret ve nüfuz sahibi bu grupların hiçbirisinin içinde yer almamıştır.

Kendisi bu üç grubun yapıp ettiklerini eleştirmiş ve bu grupların hedef ve amaçlarını hakir ve kötü bilmiştir. Divanında zahitler, fakihler ve riyakâr sûfiler hakkında çok sayıda kinayeli telmih bulunmaktadır. Hatta dini ve dindarlığı baskı aracı yapan Sultan Emîr Mübâriz gibi sultanları da yermiştir. Ayrıca diğer bazı emir ve hâkimleri de eleştirmekten geri durmamıştır. Hâfız iyi bir mizaca sahiptir, daima ihtiyaç ve yoksulluğu “kanaat ve fakirliğin yüz suyunu” muhafaza etmiştir. Zahirî olarak sessiz, sakin ve rahat olan Hâfız, asi ve isyankâr bir ruha sahiptir. Ruhî bunalımları ve duygusal coşkuları karşıt duygular olan; zorlama ve ihtiyar, ret ve kabul, kesin ve şaşkınlık, sabır ve coşku, değişiklik ve sebat, niyaz ve istiğna, arasında gidip gelmektedir.

İkiyüzlülük ve riyakârlık, yalan ve aldatma, sahte ve gösterişli dindarlıktan nefret edip eleştirmiş, rintliğe, ayyarlığa ve kalenderliğe değer verip kendisini rintliğe ve meyhane ehline mensup bilmiştir. Hâfız’a göre meyhanede bulunanlar için yer ve mesken riyakârlık ve gösteriş için uygun ve münasip değildir. Bu yüzden doğruluk ve hakikat nuru orada görülebilmektedir. Elbette bu Kur’ân’ı ezber bilen ve onu on dört kıraatle okuyan bir kimsenin görüşüdür (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.66). Hâfız’ın sahip olduğu her şey Kur’ân devleti (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.218), seher inleyişi ve gece yarısı yapılan dua sayesinde (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, s.45). Divanındaki az sayıdaki gazelde telmih yoluyla Kur’ân’a ve Kur’ân’dan yapılan iktibaslara yer vermemiştir. Hâfız hiçbir günahı riyakârlıktan, insan aldatmaktan ve kendini beğenmekten daha büyük ve kötü bilmemiştir. Ayrıca yalancı din adamlarını lanetleyip, onlara serzenişte bulunmuş ve hakikatle ilgisi olmayan tarikat ehli kimseleri korkusuzca yermiştir. İşte bu özelliklerden dolayı Hâfız zamanın zahitleri, âlimleri, sûfileri ve fıkıhçılarından ayrılmıştır. Mana ve maneviyattan azade olan boş taklidi davranış ve hareketleri kınayan ve onlara itiraz eden kimselere kendisini yakın hissetmiştir. Sırf bu sebeplerden dolayı medrese ve hankahtan yüz çevirmiş, hankah dilencisini Zerdüşti tapınağına çağırmıştır. Kendisini pîr-i mugân, pîr-i golreng ve câm-i meyin müridi saymıştır. Ömrü boyunca genellikle kalenderlerin yol ve tarzını takip etmiştir. Kalenderlik ve meyhancilik üslubunu övmüştür.

Hâfız, gazellerinde genellikle seyr-i sulûkun şartını pîr ve rehberi takip etmek bilmesine rağmen, tarikatta murad, pîr ve rehberi aşktır. Çünkü ona göre kemal mertebeye ancak bu yolla ulaşılabilir. Hâfız’ın inancına göre aşk ezeli bir bağlıdır. Aşk âlem ve insanoğlu yaratılmadan önce onların sermaye ve yaratılışının sebebi olmuştur. Bütün varlıkların var olma sebebi aşktır. Varlık âlemi Allah’ın cemalinin cilvegahıdır, aşk ve cemal birbirinin ihtiyacını karşılamaktadır. Biz hepimiz aşk menziline yolcusuyuz, en sonunda feryadımıza ulaşacak olan şey aşktır, başka şeyler değildir. Bu yüzden Hâfız’ın düşünce ve şiirinde aşk ve onunla ilgili bütün kavram ve tabirler olan cemal, cemalperestlik, sevgili, şuhça bakış,

çoşku, şevk, sarhoşluk, hicran acısı ve visal ümidi gibi bütün ıstılah ve kelimeler özel bir yere sahiptir. Divanı baştan sona kadar bu tür tabir ve ıstılahlarla doludur. Bu özelliklerden dolayı hangi makam, meşrep ve tabakadan olursa olsun, insanlar Hâfız'ın şiirlerinde kendi rûhî ve nefsânî hayatlarına dair bir özellik bulmaktadır. İnsanlar onun şiirlerinde dertlerini, mutluluklarını, korkularını ve ümitlerini görmektedir (Müctebâî, 145-46).

Hâfız'ın kelamının diğer özellikleri sağlamlık, süslülük ve kusursuzluktur. Şiirlerindeki mana ve mazmunlar için en iyi lafzı, en iyi terkip ve tabiri kullanmış ve Fars şairleri içerisinde bu konuda benzersizdir. Diğer şairlerin şiirlerinden yaptığı iktibasları aslılarıyla karşılaştırdığımızda onun şiirlerinin benzersizliği aşikâr bir şekilde görünmektedir. Hâfız, Rûdekî, Firdevsî, Emîr Muizzî, Rükneddîn Sâin-i Herrevî ve muasırı olan şairlerin şiirlerindeki bazı tabir ve mazmunları iktibas edip şiirlerine eklemiştir (Kazvînî, Yâdgâr, Sâl 1, ş.5, s.71-72, ş.6, s.62-71, ş.8, s.61-71, ş.9, 65-78; Deştî, s.38-55; Hürremşâhî, s.40-89; Müctebâî, s.59-78). Bu iktibaslarda daima Hâfız'ın kelamı daha belîğ, daha pakize ve daha güzeldir. Hâfız sanki kendi sanat ve hünerinin güzelliğini göstermek için diğer şairlerin şiirlerinden alıntı ve iktibas yapmıştır.

KAYNAKÇA

- 📖 Lütf Alî b. Âkâhân Âzer Beg Delî, *Âteşkede-i Âzer*, Çâp-i Cafer Şehîdî, Çâp-i Ofset-i Tahran, 1337.
- 📖 Hamza b. Alî Âzerî-i Tûsî, *Müntehab-i Cevâhirü'l-Esrâr*, Be Zamîme-i Eş'atü'l-Lemaât-i Abdurahmân b. Ahmed-i Câmî, Çâp-i Sengî, 1362.
- 📖 Takiyüddîn Muhammed b. Muhammed Evhadî-i Belyânî, *Arafâtü'l-Âşıkîn*, Nûsha-i Aksî Ez Nûsha-i Hatî-i Kitâbhâne-i Melik, No: 5324.
- 📖 Abdurahmân b. Ahmed-i Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, Çâp-i Mahmûd Âbdî, Tahran, 1370.
- 📖 Hâcî Halîfe, Şemseddîn Muhammed Hâfız, *Dîvân*, Çâp-i Pervîz Hânlerî, Tahran, 1362.
- 📖 Şemseddîn Muhammed Hâfız, *Dîvân*, Çâp-i Muhammed Kazvînî ve Kâsım Ganî, Tahran, 1320.
- 📖 Bahâeddîn Hürremşâhî, *Hâfıznâme: Şerh-i Elfâz, E'lâm, Mefâhîm-i Kilîdî ve Ebyât-i Doşvâr-i Dîvân-i Hâfız*, Tahran, 1366.
- 📖 Ahmed b. Muhammed Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, Çâp-i Mahmûd Ferruh, Meşhed, 1339-41.
- 📖 Handmîr, Alî Deştî, *Nekşî Ez Hâfız*, Tahran, 1380.

- 📖 Muhammed b. Es'ad Devânî, *Şerh-i Yek Gazel-i Hâce Hâfız*, Armağân, Yıl 21, 1319.
- 📖 Devletşâh-i Semerkandî, *Kitab-i Tezkiretü'ş-şuarâ*, Çâp-i Edward Browne, Leiden, 1319.
- 📖 Muhammed Emîn Riyâhî, *Golgeşt*, Tahran, 1368.
- 📖 Muhammed Sûdî, *Şerh-i Sûdî Ber Hâfız*, Tercüme İsmet Sıtârzâde, Tahran, 1366.
- 📖 Şucâ', *Enîsü'l-Nâs*, Çâp-i İrec Efşâr, Tahran, 1356.
- 📖 Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der Îrân ve Der Kalemrû-i Zebân-i Pârsî*, C.3/2, Tahran, 1378.
- 📖 Kâsım Ganî, *Bahs Der Âsâr ve Efkâr ve Ahvâl-i Hâfız*, C.1, Tahran, 1321.
- 📖 Ali b. Hüseyin Fahrüddîn Safî, *Letâifü'l-Tevâif*, Çâp-i Ahmed Gülçîn Meânî, Tahran, 1336.
- 📖 Abdünnebî b. Halef Fahrüzamânî, *Tezkire-i Meyhâne*, Çâp-i Ahmed Gülçîn Meânî, Tahran, 1362.
- 📖 Muhammed Kâsım b. Gulâ Alî, Ferište, *Târîh-i Ferište* (Gülşen-i İbrahimî).
- 📖 Muhammed Nasîr b. Cafer Fürset-i Şîrâzî, *Âsâr-i Âcem*, Çâp-i Sengî-i Bombay, 1354.
- 📖 Muhammed-i Kazvînî, "*Bazî Tezmînâ-i Hâfız*", *Yâdigâr*, Yıl 1, 1323.
- 📖 Fetullâh Müctebâî, *Şerh-i Şiken Zülûf Ber Havâşî-i Dîvân-i Hâfız*, Tahran, 1386.
- 📖 Muhammed Muîn, "*Emîr Hüsrev-i Dihlevî*" Mihr, Yıl 8, 1331.
- 📖 Muhammed Muîn, *Hâfız-i Şîrîn Sohen*, Be Kûşî-i Muhdehet Muîn, Tahran, 1369.
- 📖 Rızâkulî b. Muhammed Hâdî Hidâyet, *Tezkire-i Riyâzü'l-Ârifîn*, Çâp-i Mihr Ali Gorgânî, Tahran, 1344.
- 📖 Rızâkulî b. Muhammed Hâdî Hidâyet, *Mecma'u'l-Fusahâ*, Çâp-i Mezâhir Mu-safâ, Tahran, 1336-40.
- 📖 Arthur John Arberry, *Classical Persian Literature*, London, 1967.

Hâfız ve İrfân

Gurûh-i Felsefe ve İrfân Komisyonu⁶

Hâfız'ın sûfî tarikatlarına bağlılığı konusunda çok söz söylenmiştir. Hâfız'ı bazen Halvetiyye (Sûdî, c.2, s.1039) bazen Üveysiyye sûfisi (Ma'sûm Alişâh, c.2, s.49) bazen Melâmiyye (Hüremşâhî, B.1, s. 185) ve bazen Kalenderiyye fırkasına (Muîn, c.1, s.436) mensup bilmiştir. Bazıları da onu Safeviyye tarikatının saygın şeylerinden saymıştır (Muîn, c.1, s.408). Hatta bazıları onu Nakatûyye fırkasına bağlı olan Mahmûd Acem-i Bunyân Gozâr tarikatının pîri bilmiştir (Keyhüsrev İsfendiyâr, c.1, s.277). (Hafız'a nispet dilen başka tarikatlara bakmak için, Muîn, c.1, s.439-405) Ancak bütün bu yakıştırmaların sağlam bir dayanağı yoktur. Bütün bu bilgiler Hâfız'ın şiirlerinden çıkarılan çıkarımlardır. Hâfız'ın yaşadığı döneme yakın kaynaklarda onun Şeyh Muhmûd Attâr'a bağlı olduğunu ifade eden pek çok beyan bulunmaktadır. Hâfız iki sebeple Rûzbehâniyye tarikatının kurucusu Şeyh Rûzbehân Baklî'nin mürididir. Söylenilen beyanlar bir derece onun Rûzbehâniyye tarikatına bağlı olduğunu ispatlamaktadır. Hâfız'ın Üveysî olduğu da kabul edilmektedir. Çünkü Rûzbehâniyye tarikatı silsilesi Veysel Karanî'ye ulaşmaktadır (Muîn, c.1, s. 438-439). Bütün bunlara rağmen henüz Hâfız'ın sûfî silsilelerine bağlı olduğu ve sûfilerin birinden hırka giydiğini gösterecek yeterli delil bulunmamaktadır. Ancak Hâfız'ın irfan ve maneviyattaki yüksek makamı herkesçe bilinmektedir (Devletşâh-i Semerkandî, s. 303-304; Câmî, s. 611-612).

Hâfız'ın yaşadığı döneme yakın kaynaklara göre, Hâfız kendi asrında muhterem, dindar ve makam sahibidir. Hâfız'ın dini hükümler ve tarikatlar hakkında söylediği rivayet edilen kötü ve çirkin sözler, ya efsanedir ya da son dönem eserlerinde uydurulmuştur. Bu çirkin sözlerin kaynağı şiirlerindeki bazı beyitlerin yanlış yorumlanmasından kaynaklanmıştır. Hâfız'ın dönemindeki tarikat ve din ricali de ona övgüde bulunmuştur. Örneğin Esîr-i Lâhicî (1357, s. 166) ve Hâfız ile birlikte 40 yıl geçiren Seyyid Kâsım-i Envâr kendi irfanî kaynaklarını teyit etmek ve açıklamak için defalarca Hâfız'ın beyitlerini tazmin edip örnek göstermiştir. Dâiyi Şîrâzî adıyla bilinen Seyyid Nizâmüddîn Mahmûd-i Şîrâzî (s.40-121), hicri dokuz ve onuncu yüzyıllarda Fars'ın âlim ve ariflerinden olan ve bazı sûfî fırkalarını şiddetli bir şekilde tenkit eden Kutb-i Muhyî adıyla bilinen Mollâ Abdullâh Kutb

⁶ *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, s.384-86, c.12, Tahran, 1387.

(s.386-414-415-512-551) gibi kimseler Hâfız'dan etkilenmiştir (Kutb-i Muhyî, s. 415-417, Mukadime, s. 15, 23, 24).

Hâfız kendi asrındaki sûfîlerle arkadaşlık kurmuş ve onlarla iyi geçinmiştir. Örneğin Kemâl-i Hocendî, Hâfız'a gazellerini göndermiş, (Devletşâh-i Semerkandî, s. 303, 327-328) Emînüddîn-i Belyânî ve Kemâlüddîn Seyyid Ebû'l-vefâ, Hâfız'a memduh olmuştur (Hafız, Mukaddime-i Encevi-i Şîrâzî, s.60). Bununla birlikte çok sayıda kişinin Hâfız'ı tasavvufa muhalif ve bigâne zannetmesi önemli değildir ve dayanaktan yoksundur. Çünkü sûfîlerin eserlerinde de sûfîleri eleştiren ve yeren çok sayıda numune bulunmaktadır, bu emareler onların tasavvufun aslına muhalif oldukları sonucunu çıkarmamaktadır (Zerinkûb, s.231-232). Aynı şekilde Hâfız'ın bir beytine dayanarak onun Şâh Ni'metullâh'ı yerdiği iddiası asılsızdır (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 194. Gazel, 1. Beyit). Çünkü Hâfız, Şâh Ni'metullâh'ı yermiş olsaydı, bu mevzu saklı kalmazdı, Şâh Ni'metullâh'ın müritleri olan Âzerî-i Tûsî ve Şâh Dâî, Hâfız'ı şiirlerinde övmezdi ve onun şiirlerini tazmin etmezdi. Ayrıca Abdulrezâk-i Kirmânî risalesinde Şâh Ni'metullâh Velî'nin (s. 106) ahvalini şerh ederken Hâfız'ın mezkûr beytini zikretmiş, ancak Şâh Ni'metullâh'ı kınadığını ve eleştirdiğine dair bir yorumda bulunmamıştır. Diğer bir iddia da Hâfız'ın Zeynüddîn Alî Kullâh ve İmâd-i Fakîh-i Kirmânî gibi şeyhleri kınadığı rivayetidir, ancak bu düşüncenin de sağlam dayanağı yoktur (Zerinkûb, s.232).

Hâfız'ın şiirlerine bakıldığı zaman kesinlikle irfan ve manevi sülûka aşına olduğu, tecrübelerini bu yol ile şiirlerinde naklettiği ve bu sebebe binaen de şiirlerinde irfanî mana ve mazmunlara işaret ettiği ortaya çıkmaktadır. Câmî'nin (s.612) söylediğine göre hiç kimse Hâfız kadar sûfîye meşrebi hakkında söz söylememiştir. Hâfız bazı sûfîlerin inandığı hakikatin birliğine, varlığın birliğine ve vahdet-i vücuda çok yakındır (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 428. Gazel, 8. Beyit). Hâfız, İbn Arabî (c.1, s.107-112; Kayserî, s.740) gibi hakikatin vahdet ve ittihadını mevcudatın en şerefliyle kabul etmektedir, hakkın zatıyla bu vahdet ve birlikteliği kavramak için bencilik hicabını ve örtüsünü kaldırmayı gerekli görmektedir (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 266. Gazel, 8. Beyit, 428. Gazel, 5. Beyit).

Hâfız da bazı arifler gibi mevcudat için zülûf istiaresinden istifade etmiştir (Attâr, 760. Gazel, 2-1. Beyitler, 815. Gazel, 2-3. Beyitler; Esîrî-i Lâhîcî, 1371, s.30, 489-491). Bu tabirle mevcudat için iki zıt yöntem ortaya çıkmıştır. Bir taraftan kesreti yani zülûf vahdet ve kavuşma için bir yol bilmüş, diğer taraftan onu vahdet yolunun engeli ve yol keseni saymıştır. Onunla iştigal etmeyi hak ile vahdet tarafına bakmaktan geri kalmak olarak bilmektedir (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 231. Gazel, 4. Beyit, 319. Gazel, 5. Beyit). Hâfız, Allah'a olan bağlılığına binaen mevcudatın güzelliklerini ve kemalatını övmektedir. Onun sanatkârından her türlü hatayı uzak bilmektedir. Eksiklik ve kusurları mevcudatın olanağı ölçüsünde kaçınılmaz olarak görmektedir (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 71. Gazel, 9. Beyit, 77.

Gazel, 5. Beyit). Hâfız'a göre âlemin eksiklikleri hatayı örten böyle bir bakış açısıyla yok olacak ve her iki âlem hakkın yüzünün ışığına dönecektir. Bu yüzden Hâfız yaratıcının kaleminde hata olmadığını söylemektedir (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 105. Gazel, 3. Beyit).

Aynı şekilde, cihan arifleri hakkın aşkını kendi hüsünlerinin zuhuru bilmektedir (Attâr, 98. Gazel, 14. Beyit; Mevlânâ, Mesnevî, c.3, d.5, b.2730-40). Hâfız da hak aşkından ve hakkın ezeli hüsnün tecellisinden kendi mazharlarının zuhuruna değinmektedir (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 152. Gazel, 1. Beyit, 206. Gazel, 5. Beyit, 428. Gazel, 7. Beyit). Bu aşkın macerası konusunda insana özel bir yer vermektedir. Çünkü yegâne hakikat olan insan onda suretini gören tek varlıktır. Bu konuda Hâfız (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 90. Gazel, 7. Beyit, 183. Gazel, 3. Beyit) bazı arifler gibi ayna temsilinden istifade etmektedir (İbn Arabî, c.1 s. 48-49; Abdullatîf b. Rûzbehân Sâni, s. 270). Hâfız'a göre (Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 243. Gazel, 8. Beyit, 290. Gazel, 4. Beyit) insanoğlunda bulunan aşk, tek olan hakikatin hüsnünden ve kişinin kendisine olan aşk ve hüsnünden tecelli etmektedir. İnsan ayinedarlık özelliği sebebiyle âşıklık ve maşukluk liyakati bulmuş, bu özellik sadece meleklerde bulunmamaktadır. Bu sebepten ötürü melekler insanlara saygı göstermektedir. Bu aşk Hâfız ve ariflerin nazarında varlığın hedef ve maksadıdır. Yani hak irfana ve huzura kavuşmak için yegâne yoldur (Senâî, s. 330-31; Attâr, 399. Gazel; Mevlânâ, Külliyyât-ı Şems, c.8, s.271, 1608. Rubâî; Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 435. Gazel, 2. Beyit, 452. Gazel, 1-2. Beyit, 487. Gazel, 3-5. Beyit). Elbette bu aşka akıl ve ders yardımıyla ulaşmak mümkün değildir, belki sadece kirlilikten arınıp süslenmekle mümkündür (Senâî, s. 328; Attâr, 397. Gazel, 14. Beyit, 761. Gazel, 1-3. Beyitler; Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 48. Gazel, 7. Beyit, 162. Gazel, 16. Beyit). Bu yol tehlikeli ve hidayette engeldir. Bu yolda ne irade ne de kazanç vardır. Bu yüzden insan rızasıyla bu yolda çabalamalı ve nefsanî arzularından kaçınmalıdır (Senâî, s. 96, 328; Attâr, 657. Gazel, 1-10. Beyitler, 667. Gazel, 1-8. Beyitler; Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 284. Gazel, 4. Beyit, 313. Gazel, 5. Beyit).

Hâfız şiirlerinde bu irfanî mefhumlardan başka bazı tasavvufî alamet ve istılahlara da işaret etmiştir. Bazen bu alametleri hürmetle yâd etmiştir. Hatta kendisini hırka giymek (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 340. Gazel, 7. Beyit), hankahın köşesinde manevî seyre dalmak (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 269. Gazel, 2. Beyit), hankah suffîsi olmak (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 361. Gazel, 6. Beyit), tarikat pirine sahip olmak (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 37. Gazel, 6. Beyit) ve manevî makamlarda seyre dalmak (Hâfız, Çâp-i Kazvînî ve Ganî, 71. Gazel, 2. Beyit, 143. Gazel, 6. Beyit) gibi alamet ve istılahlara bağlı bilmektedir.

KAYNAKÇA

- 📖 İbn Arabî, *Fusûsü'l-hikem*, Tahran, 1370.
- 📖 Muhammed b. Yahya Esîrî-i Lâhîcî, *Dîvân-i Eş'âr ve Resâil-i Şemseddîn Muhammed Esîr-i Lâhîcî*, Çâp-i Berât-i Zencânî, Tahran, 1357.
- 📖 Muhammed b. Yahya Esîrî-i Lâhîcî, *Mefâtihü'l-İcâz fî Şerh-i Gülşen-i râz*, Çâp-i Muhammed Rızâ Bozorg-i Hâlikî ve Afet-i Kerbâsî, Tahran, 1371.
- 📖 Abdurahmân b. Ahmed Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, Çâp-i Mahmûd Âbidî, Tahran, 1370.
- 📖 Şemseddîn Muhammed Hâfız, *Dîvân*, Çâp-i Ebû'l-kâsım-i Encevî-i Şîrâzî, Tahran, 1346.
- 📖 Şemseddîn Muhammed Hâfız, *Dîvân*, Çâp-i Muhammed Kazvînî ve Kâsım-i Ganî, Tahran, 1362.
- 📖 Bahâeddîn Hüremşâhî, *Hâfıznâme: Şerh-i Elfâz, E'lâm, Mefâhîm-i Kilîdî ve Ebyât-i Doşvâr-i Dîvân-i Hâfız*, Tahran, 1366.
- 📖 Nizâmüddîn Mahmûd Dâ-i Şîrâzî, *Şânzde Rîsâle ez Şâh Dâ-i Şîrâzî: Şâir ve Ârif-i Nâmî-i Karn-i Nohom Hicrî*, Çâp-i Muhammed Debîrseyâkî, Tahran 1340.
- 📖 Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkiretü's-Şuarâ*, Çâp-i Edward Browne, Leiden 1901/1319, Çâp-i Ofset-i Tahran 1382.
- 📖 Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Custcû der Tasavvuf-i İrân*, Tahran, 1363.
- 📖 Mecdûd b. Âdem Senâî, *Kitâb-i Hadîkatü'l-hakîka ve Şerîatü'l-tarîka*, Çâp-i Muhammed Takî Müderris-i Rezevî, Tahran, 1329.
- 📖 Muhammed Sûdî, *Şerh-i Sûdî ber Hâfız*, Tercüme İsmet Sitârzâde, Tahran, 1366.
- 📖 Abdülrezâk-i Kirmânî, *Tezkire der Menâkıb-i Hazret-i Şâh Ni'metullâh Velî, der Mecmûa der Tercüme-i Ahvâl-i Şâh Ni'metullâh Velî-i Kirmânî*, Çâp-i Jân Evbin, Tahran: Encümen-i İrânşinâsî-i Franse der Tahran, 1361.
- 📖 Abdullatîf b. Rûzbehân-i Sâni, *Rûhu'l-cinân fî Sîretü'l-Şeyh Rûzbehân, Der Rûzbehânnâme*, Be Kûşîş-i Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran, Encümen-i Âsâr-i Milî, 1347.
- 📖 Muhammed b. İbrâhîm Attâr, *Dîvân*, Çâp-i Takî, Tefezûfî, Tahran, 1362.

- 📖 Abdullâh b. Muhyiddîn Kutb Muhyî, *Mekâtîb-i Abdullâh Kutb b. Muhyî*, Kum, 1384.
- 📖 Dâvûd b. Mahmûd Kayserî, *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*, Çâp-i Celâleddîn Âştiyânî, Tahran, 1375.
- 📖 Keyhüsrev İsfendiyâr, *Debistân-i Mezâhib*, Çâp-i Rahîm Rızâzâde Melik, Tahran, 1362.
- 📖 Muhammed Ma'sûm b. Zeynelâbidîn Ma'sûm Alîşâh, *Tarâikü'l-hakâik*, Çâp-i Muhammed Cafer Mahcûb, Tahran, 1318.
- 📖 Muhammed Muîn, *Hâfız-i Şîrîn Sohen*, be Kûşîş-i Muhdehet Muîn, Tahran, 1369.
- 📖 Celâleddîn Muhammed b. Muhammed Mevlevî, *Kitâb-i Mesnevî-i Manevî*, Çâp-i Reynold Alleyne Nicholson, Tahran, İntişârât-i Mûlî,
- 📖 Celâleddîn Muhammed b. Muhammed Mevlevî, *Küliyât-i Şems ya Dîvân-i Kebîr*, Çâp-i Bediüzzaman Fürûzânfer, Tahran, 1355.

Hâfız'ın Karşıtları ve Muhalifleri

Ekber SEBÛT⁷

Hâfız'ın ender bulunan şöhreti ve şiirleri kendi döneminde başladığından, ona muhalefet etmek ve onu eleştirmek de o döneme kadar uzanmaktadır. Bu izler onun bazı şiirlerinde de görünmektedir. Hâfız şiirlerinde bazı eleştirmenleri hürmetle yâd etmiştir. Örneğin aşağıdaki beyit (204. Gazel 9. Beyit):

یاد باد آن که به اصلاح شما می نظم هر گوهر ناسفته که
راست حافظ را بود

Hatırlarım, Hâfız'a ait delinmemiş her şiir incisi sizin tashihinizle düzelirdi.

Bazen de bazı kimselere serzenişte bulunmuştur (162. Gazel, 11. Beyit):

کسی گیرد خطا بر نظم حافظ که هیچش لطف در گوهر
نیاشد

Kulunu anmasa bile ben Sultan Üveys'in candan kuluyum.

(87. Gazel, 10. Beyit) Hâfız'a hayatayken şiirlerini bir divanda toplamasını söylediklerinde, kendisi zamanın zorbalıklarına ve o asırdaki insanların zulümlerine binaen bu işi reddetmiştir (Mukaddime-i Kazvîni). Muhtemelen bu zulüm ve zorbalıktan kasti ona karşı yapılan eleştirilerdir.

Hâfız hayatayken ona karşı yapılan muhalefet ve itirazlardan birçok rivayet günümüze ulaşmıştır. Bunlardan en önemlisi Şâh Şucâ'nın Hâfız'a yaptığı itirazdır. Hâfız'ın gazellerinde ilk beyitten son beyitte kadar konu bütünlüğü yoktur (Hândmîr, c.3, s.315). Hâfız'ın Şîrâz müftüsüyle olan irtibatı hakkında uydurulan beyanlar ve Hâfız'ın içki içilmesine önderlik etmesi (Gâzergâhî, 203-4) veya aşağıdaki beytine dayanarak onun ahireti inkâr edip kâfir olduğunu belirten hüküm (490. Gazel, 10. Beyit),

گر مسلمانی از این است که آه اگر از پی امروز بود
حافظ دارد فردایی

Müslümanlık Hâfız'ınki gibi bir şeyse eğer, ah bugünün ardından bir de yarın olacaktır.

⁷ *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, s.386-90, c.12, Tahran, 1387.

Şeyh Zeynüddîn Tâybâdî'nin Hâfız'ı küfre götüren düşüncelerden kurtarmak için bir yol önermesi gibi rivayetler (Hândmîr, c.3, s.315-16) muhtemelen birer efsaneden başka şey değildir. Aynı şekilde Tîmûr'un Hâfız'a "Semerkand ve Buhârâ'yı o Şîrâzlı güzellin kara benine bağışlarım" dediği gazelle binaen itiraz ettiği iddiası da efsanedir (Devletşâh-i Semerkandî, s.305-6). Hâfız'ın vefatından sonra, bazılarının onun mülhit olduğunu söyledikleri ve cenaze namazına katılmaktan kaçındıkları rivayet edilmiştir (Seyfûr Fâtîmî, s.86). Bu tür rivayet ve yorumlar güvenilir değildir ve birçoğu sonradan uydurulmuştur (Gâzergâhî, 204; Hâfızınâsî, c.3, s.186-88).

Hâfız'ı eleştirme ve ona muhalefet etme günümüzde bile devam etmektedir. Hâfız karşıtları ve muhalifleri genellikle üç gruba ayrılmaktadır: 1-Bazı diyanet ehli kimseler Hâfız'ın şiir mazmunlarını İslâmî inanca aykırı bilmiş ve kendisini salih olmayan bir şahıs telaki etmiştir. 2-Bazı yenilikçi ve yenilik yanlıları Hâfız'ın şiirlerinin revaç kazanmasını yanlış düşüncelerin yayılması, zararlı tavırların ve mili çıkarlara mugayir davranışların olağan hale gelmesi olarak telaki etmiştir. 3-Bazı edebiyatçılar Hâfız'ın bazı şiirlerini edebi yönden eleştirmiştir. İran, Osmanlı ve Hindistan'da ilk grupta yer alan çok sayıda kimse ister yazılı ister yazısız Hâfız ile mübareze etmiştir. Örneğin Safevîler döneminde Osmanlı ehl-i sünnet âlimleri, Hâfız'ın divanını okumayı men ettiklerine dair iddialar bulunmaktadır. Ayrıca Hanefî mezhebinin meşhur müfessiri Ebüssuûd, Hâfız hakkında bir fetva yayınlamıştır. Ona göre Hâfız'ın şiirleri zevkli hikmetlere sahip olmasına rağmen içerisinde şeriat dairesinin dışında yer alan hurafeler de barındırmaktadır, o yüzden her beyti diğerinden ayırt etmek gerekmektedir (Hâcî Halîfe, c.1, stûn 783-84; Kazvînî, s.343-45). Osmanlı topraklarında Hâfız'a muhalefet edildiğine dair bir diğer numune, onun ikinci Emevî halifesi Yezîd b. Muâviye'den şiir iktibas etmekle suçlamaktır. Sûdî (c.1, s.1-2), Hâfız'ın, divanındaki ilk gazellin mısraını Yezîd'in bir şiirinden aldığını yazmıştır ve bu görüşe binaen Ehlî-i Şîrâzî ve Şemseddîn Muhammed Kâtibî gibi bazı şairler Hâfız'ı eleştiren beyitler kaleme almıştır. Ancak Ehlî ve Kâtibî'ye nispet edilen kıtalar onların divanlarında bulunmamaktadır (Kazvînî, s.339-40). Ayrıca hiçbir Arap edebiyatı ve tarihi kitabında bu şiirlerin Yezîd'e ait olduğunu gösteren nişane yoktur ve Sûdî'nin iddiaları hiçbir kanıtta dayanmamaktadır (Kazvînî, s.338-39). Kazvînî'ye (s.342) göre Hâfız divanının Osmanlı topraklarında nüfuz sahibi olması sebebiyle bazı mutaassıplar, insanları Hâfız'ın divanını okumaktan sakındırmak için bu sakat düşünceleri ve Hâfız'ı tahkir eden sözleri Sûdî döneminde yaymıştır.

Hindistan'da Babür şahları Hâfız'ı çok sevmiştir. Özellikle Ekberşâh, Hâfız divanının bazı bölümlerini Hüseyinî büyüklerinden Mîr Abdullatîf-i Kazvînî'nin (ö.981) huzurunda okumuştur. Babür padişahlarında özellikle Humâyûn Şâh ve Cihângîr memleketin bazı işlerini Hâfız'ın divanında fal baktıktan sonra yapmaya

karar vermiştir (Sebûtî, 1381, s.16-18). Ancak Evrengzîb döneminde bu durum tersine dönmüştür. Hâfız divanının kütüphanelerden toplatılıp yakılmasını emretmiştir. Elbette bu emre karşı bazı itirazlar da yükselmiştir. Kardeşi, Evrengzîb'in sarayının emirlerinden olan Şâyik-i Hindî (ö.1098) mahlaslı arif Mîr Yusuf Bîg onun emrini yerine getirmemiştir. Hâfız'ın *Hamriyât'*ını yorumlamıştır (Âkâ Bozorg Tahrânî, c.9, s.504-5).

H.1225 yılında Mollâ Muhammed Kâzım b. Muhammed Şeffî' Hezâr Cerîbî, *Menbbehu'l-cuhâl-i Alî Vaf-i Reisü'l-ehlü'l-zelâl* adlı kitabını Hâfız'ı ve emsallerini yermek için yazmış ve bu eserinde insanları Hâfız divanını okumaktan sakındırmış ve onun bazı şiirlerini batıl bilmiştir. Âkâ Bozorg Tahrânî (c.22, s.361) bu kitabın elyazması bir nüshasını Necef'te görmüştür.

Muasır dönemde dini konuda Hâfız'ın en çok eleştirildiği iki kitap bulunmaktadır. Biri Muhammed Cevâd-i Horâsânî'nin telif ettiği *el-Bidat ve el-Tahrif*, diğeri Seyyid Ebû'l-fazl Burkaî'nin yazdığı *Goftgûî Bâ Hâfız* veya *Hâfız Şiken* adıyla anılan bir manzumedir. Horâsânî, Safevî döneminde yazdığı kitabında Hâfız'ın sufilerin riyakârlık ve ikiyüzlülüklerinden haberdar olduğunu, onları eleştirdiği için hankahtan ayrılıp rintliğe ve laubaliliğe yöneldiğini iddia etmiştir (Horâsânî, s.48). Bu kitabın haşiyesinde, özellikle Hâfız'ı reddeden *Rezvân-ı Ekber* adlı kitabında Hâfız'ın yoldan çıktığını ve divanının değersiz olduğunu yazmıştır. Ayrıca Hâfız divanının alınıp satılmasını ve okunmasını haram saymıştır (Horâsânî, s.447). Kendisi, Hâfız'ın pîrinin meyhaneci olduğunu ve meyhane geleneğine göre şarap içmenin helal olduğunu iddia etmiştir (Horâsânî, s.111). Başka bir yerde Hâfız'ın aslında hiçbir hankaha ve tasavvufî akıma bağlı olmadığını ve sarhoşluktan başka amacının bulunmadığını söylemiştir (Horâsânî, s.190).

Burkaî de *Goftgûî Bâ Hâfız* adlı manzumesinde Hâfız'ın gazellerinin vezniyle ona cevaplar vermiş ve Hâfız'ın şiir yazmada mahir olduğunu ancak zahit, fakih, cennet ve ahireti aşağıladığını, şarap içmeyi övdüğünü kısaca insanları günaha teşvik ettiğini iddia etmiştir (Burkaî, s.6-8). Burkaî şair ve ariflerin kusurları hakkında yazdığı *Şî'r ve Mûsikî* adlı kitabında daha çok Hâfız'ın kusurlarını bulmak için çaba göstermiştir (Burkaî, s.48-51, 54-61). Kendisi, Hâfız'ın aşağıdaki beytine binaen onu hükümetin casusu bilmiştir (352. Gazel, 1. Beyit

روزگاری شد که در میخانه در لباس فقر کار اهل
خدمت می‌کنم دولت می‌کنم

Çok zamandır meyhanede hizmet ediyorum, fakir kılığında devlet ehlinin işini yapıyorum. (Burkaî, s. Şî'r ve Mûsikî, s.30)

Hâfız döneminde ve daha sonraki devirlerde devlet kelimesi bugünkü manasıyla kullanılmamış, devlet kelimesi servet, mal ve zafer manasında kullanılmıştır (Dihhodâ “Devlet”; Burkaî, Akl ve Dîn, c.1, s.249-50, 255, c.2, 31-33).

Burkaî ve Horâsânî'nin Hâfız hakkındaki en önemli eleştirisi ve tenkitleri şöyledir:

1-Hâfız şarap ehli olup eğlence ve günaha dalmıştır ve diğer insanları da kendisiyle birlikte bu yolla davet etmektedir (Horâsânî, Rezvân-i Ekber, s.93, 129; Burkaî, Şî'r ve Mûsikî, s.30). Ancak Hâfız'a nispet edilen bu iddiaların sağlam bir tarihi dayanağı yoktur, bu iddialar birçok din adamının da şiirlerinde geçen şarap, meyhane, meyhaneciden ders alma gibi kelime ve ıstılahlardan kaynaklanmaktadır (Şerîf Rızâ, c.1, s.108; İlmü'l-hadî, s.210; Şeyh Bahâî, Külliyyât-i Eş'âr, s.74, 81-82; Nerâkî, 1362, s.456, 460; Sebzevârî, s.57, 120-121). Aslında şairlerin şiirlerinde tegazzül, teşbîb ve nesîb geleneğini devam ettirmeleri çok eskiye dayanmaktadır. Birçok Müslüman şair de bu tarzı takip etmiş, âşıkane tabir ve mazmunlardan rumuzlu bir şekilde istifade etmiş ve onları en önemli dini mefhum ve hakikatlerin izhar edilmesinde kullanmıştır. Birçok dindar şair mey, sevgili ve meyhane gibi kelimeleri zahiri manasından farklı olarak şiirlerinde mazmun olarak kullanmıştır (Mutaherî, s.75-79; Sebût, 1381, s.219). Bazı eleştirmenler her fennin kendine has ıstılahına dikkat etmeden, gaflet eseri bu kavramlardan yolla çıkarak şairlerin cismani lezzetleri istediklerini ve şerri kuralara uymadıklarını beyan etmiştir. Buna karşın bazı şairler de şaşırtıcı tasvirler yapmış, her yerde ve her cümlelerinde şarap, meyhane, sevgili, yardan uzak düşmek ve bunun gibi kelimeleri ilahî manaları ifade etmek için istifade etmiştir ve bu vesile ile bazı şairlerin haysiyetini savunmak istemiştir. Hâfız da bu mazmunları içeren şiirleri söylemekle bu sıkıntıya maruz kalmıştır. Bazı kimseler Hâfız'ın şiirlerinin zahiri manasına ve özellikle onun kullandığı zahiri mazmunlara bakıp, Hâfız'ı kendilerinin üstadı ve önderi bilmiştir. Hâfız'ın da bu grupta yer aldığını tasavvur edenler, onu şiddetli bir şekilde tenkit ve tekfir etmiştir (Mutaherî, s.5, 7, 46, 47; Sebût, 1381, s.219). Buna mukabil daha çok Hâfız'ın şiirleriyle ilgilenen kimseler, onun bütün âşıklık tabirlerini en seçkin manalara tebdil edip, Hâfız'ın kusurlu sözlerinin doğru ve dürüst kullanılmayan tasavvufî manalardan kaynaklandığını iddia etmiştir (Dârâbî, 10-13, 138; Mutaherî, s.87-88). Hâfız'ın şiir mecmuasına dikkatli bakıldığı zaman çoğu tabirlerin rumuzlu olduğu görülmektedir, hatta bazı din âlimleri (Humâî, 46-51; Tabâtabâî, c.1, s.48-50, 64-68, 79) Hâfız divanını şerh ve tefsir ederken bütün âşıkane mazmunları ve şiirlerinde kullanılan pîr, sevgili ve şarap gibi yüksek frekanslı kelimelere dinî ve irfanî bir nazarla bakmıştır.

2-Dalkavukluk, sitemkâr vezir ve taşkın hâkimleri medih (Horâsânî, Rezvân-i Ekber, s.34, 185; Burkaî, Şî'r ve Mûsikî, s.20-21, 31). Bu kusur daha çok hâkim

olan şartlara dikkat etmemek ve makamın iktizası, ahlaki gerekler ve kadir kıymet bilme gereğinden kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde hatta bazı din âlimleri bile bazen kitaplarını bu mülahazalar nedeniyle hâkimlere ve kudret sahibi kimselere hediye etmiştir. Örneğin İlmü'l-hadî (1. Bölüm, s.3-6, 47-50, 2. Bölüm, s.86-91, 233-238, 3. Bölüm, s.88, 250) ve Şerîf Rızâ (c.1, s.9-13) divanlarında, Allâme Hallî: *el-Risâletü'l-Sa'diye* (s.4), Şeyh Bahâî: *Câmî-i Abbâsî*, Muhammed Takî Meclisî: *Levâmi-i Sâhibkerânî* (c.1, s.8-9), Muhammed Bâkir Meclisî: *Hakü'l-yakîn* (s.9-10), Fâzıl-i Hindî: *Hikmet-i Hâkâniye* (s.39-40) ve Mollâ Ahmed Nerâkî: *Mi'râcü'l-Sa'âdet* (s.4-6) adlı eserlerindeki bazı yazı ve şiirleri hediye etmiştir. Ayrıca Hâfız'ın bazı hâkimlerin methi için yazdığı gazelerde hâkimleri korkutan ve tehdit eden cümleleri de bulunmaktadır (105. Gazel, 4. Beyit, 147. Gazel, 5 ve 7. Beyitler). Bazen de Hâfız hakşinaslık konusunda beytiler söylemiş ve bu beyitleri söylemekle kendisini tehlikeye atmıştır. Örneğin hicri sekizinci yüzyılın en önemli yöneticilerinden olan Kavâmüddîn Muhammed'in vefatı nedeniyle yazdığı gazel (112. Gazel 7. Beyit). Şâh Şucâ bazı kimselerin iftiralari neticesinde Kavâmüddîn'i tutuklamış, büyük bir işkence ile öldürmüştü ve bedeninin her bir parçasını bir vilayete göndermiştir (Mîrhând, c.4, s.516).

3-Hâfız'ın muhaliflerinin eleştirdikleri diğer bir konu zorlama/cebirdir. Muhalifler, Hâfız'ı Eş'ârî, zorbacı ve sünnet eli bilmiştir (Horâsânî, Rezvân-i Ekber, s.322-26; Burkaî, Şî'r ve Mûsikî, s.90-4). Ancak Hâfız birçok şiirinde insanları doğru yolla davet etmiş, iyiliği ve hoşgörüyü tavsiye etmiş ve özellikle kemale erişmiş insanlara itibar edip güvenmelerini önermiştir. Aşağıdaki beyit bu düşüncüyü doğrulamaktadır (250. Gazel, 6. Beyit, 233. Gazel, 1. Beyit, 239. Gazel, 4. Beyit, 374. Gazel, 1. Beyit):

سعی ناپرده در این راه به جایی مزد اگر می‌طلبی طاعت
نرسی استاد بپر

Bu yoldan çalışmadan bir yere varamazsın, mükâfat istiyorsan üstada itaat et.

Ancak Hâfız'ın muhalifleri, onun cebir mefhumu içeren şiirlerini esas alıp, çalışma ve gayretin ehemmiyeti hakkında söyledikleri şiirleri uygun bulmamış ve bu sebepten onu kusurlu olmakla suçlamıştır (Horâsânî, Rezvân-i Ekber, s.337; Burkaî, Şî'r ve Mûsikî, s.91; Burkaî, Akl ve Dîn, c.1, s.328-29).

Hâfız'ın birçok şiirinin zahiren cebir mefhumlarıyla dolu olduğu söylenilmektedir (Hüremşâhî, s.253-54). Ancak gerçek bir nazarla bakıldığında zannedildiği gibi değildir. Örneğin aşağıdaki beyit bu düşüncüyü doğrulamaktadır (37. Gazel, 8. Beyit):

رضا به داده بده وز جبین گره
بگشای
که بر من و تو در اختیار
نگشادست

Verilene razı ol, alınıdaki düğümü çöz çünkü irade kapısı sana bana açık de-ğildir.

Yukarıdaki beyitte murat iktidarı reddetmek değil, verilen bütün nimet ve kısmetlere karşı insanın sınırlılığına dikkat çekmektir. Seçme şansına inanan kim-seler bu dünyaya hâkim olan Allah'ın kanun ve kaidelerini inkâr edip yadsıma-maktadır. Aynı şekilde insan sınırlı istidatlara sahip olduğundan bu seçme şansını sınırlı bilmektedir. Örneğin aşağıdaki beyit bu düşünceyi doğrulamaktadır:

در دایره قسمت ما نقطه
تسلیمیم
لطف آن چه تو اندیشی حکم آن
چه تو فرمایی

Ne düşünürsen lütuf, ne buyurursan hüküm, kısmet dairesinde biziz teslim noktası.

Aşıkâr bir şekilde görüldüğü üzere yukarıdaki beyitte cebir yok, aksine seçme hakkının en iyi göstergesi bulunmaktadır (Hüremşâhî, s.253-54). Gerçekte bu tür tabirler yüce bir bakışın tarif edilmiş halidir. Burada arif özgürce seyr-i sulûkü kat etmekte ve seçme şansına binaen iradesini hakkın iradesinde yok olmuş bilmektedir. Ariflere göre özgürce seçme şansına sahip olmak, seçme şansını ve onun sınırlarını genişletmek Allah'ın sınırsız iradesinin sınırlı istidatlara sahip insanlara verdiği bir nimettir.

4-Kıyameti inkâr ve ahiret hakkında tereddüt oluşturma, cennet ve cehenne-
neme lanet etme. Eleştirmenlerin bu konuda dayandıkları ve başvurdukları be-
yitler (Horâsânî, Rezvân-i Ekber, s.123, 225, 302-304; Burkaî, Şî'r ve Mûsîkî, s.58,
81, 84) ya ömrü ganimet bilmek hakkındadır (Hâfız, 164. Gazel, 5. Beyit, 363.
Gazel, 7. Beyit), ya özlemi izhar etmektir (Hâfız, 490. Gazel, 10. Beyit), ya insanın
ilahi perdenin arkasındaki hakikatlerden habersiz olmasıdır (Hâfız, 101. Gazel, 5.
Beyit), ya da Allah'ın visalini cennete tercih etmektir (Hâfız, 88. Gazeli 2. Beyit;
Dârâbî, 135-38).

5-Mukaddesatlara hakaret olarak bilinen züht, ilim ve fıkıh ehlini ve vaazı kı-
nayıp kötölemek (Horâsânî, Rezvân-i Ekber, s.306-399; Burkaî, Şî'r ve Mûsîkî,
s.36, 55-56). Bazı din âlimleri bu mazmun ve tabirleri beğenmiş ve defalarca on-
lardan istifade etmiştir. Örneğin Muhaddis-i Kumî, *Muntehayü'l-âmâl* (c.1, 342)
adlı eserinde minber ehli bazı kimseleri eleştirirken Hâfız'ın şiirlerine (199. Gazel,
1. Beyit) işaret etmiştir. Ayrıca bazen din âlimleri, Hâfız gibi şiirlerinde aşk ve hak

şehvetini kazanılan ilime tercih etmiş ve riyakâr zühttü ve amelsiz vaazı kınamıştır (Şeyh Bahâî, Külliyyât-i Eş'âr, s.4-7, 31-32, 90; Sebzevârî s.121, 136-37; Müderis-zâde, s.453-55, 457-58).

İkinci grupta yer alan eleştirmenler (Hâfız'ın şiirlerinin revacını zararlı olarak gören yeni düşünce) İngilizlerin egemenliği altında bulunan, ilim ve fen alanlarında onların gerisinde kalan Hindistan'daki Müslümanların siyasi ve kültürel durumunu müşahede eden Muhammed İkbâl-i Lâhorî, sufi şairlerin zararlı şerhleri hakkında yazdığı *Esrâr-hûdî* adlı mesnevisinin ilk baskısında Hâfız'a çok kötü eleştirilerde bulunmuş ve onu kötüleyen otuz beş beyit yazmış ve onu ihmalkâr, zavallı ve Asya Müslümanlarının içerisinde yolunu kaybeden kişi olarak yâd etmiştir (İkbâl-i Lâhorî, s.38, 39, Haşiye, s.3). Ayrıca Hâfız'ı "şarap içen milletlerin din âlimi, biçare ümmetin imamı" olarak adlandırmıştır. İkbâl'in bu şiirlerinin basılmasıyla Müslüman Hintlilerin ve özellikle de Şîâların sesi yükselmiştir. Bu nedenden dolayı İkbâl kitabının diğer baskısında bu şiirleri silmiş ve onların yerine "Hakikatte şiir ve İslamî edebiyatın ıstılahı" adlı bir başlık yazmıştır (İkbâl-i Lâhorî, s.38, Haşiye s.3). Ancak İkbâl'i takip edenlere göre İkbâl'in Hâfız'ın şiirlerindeki terkipler, mefhumlar ve tabirlerden iktibas ve alıntı yapıp, eleştirdiği mevzular onun Farsça ve hatta Urduca şiirlerinde tamamen görünmektedir (Sebût, 1381, s.55). Ayrıca Peyâm-i Maşrik kitabında Hâfız'ın kullandığı dil ve üslubu kullanmış ve Hâfız'ın şiirinden "mey-i bâkî" adında bir unvan tazmin etmiştir. Bu tür tesirlerin nasıl ve neden oluştuğunu izah eden birçok eser yazılmıştır. Örneğin Hint yarımadası muhakkiklerinden Yusuf Hüseyin Hân'ın telif ettiği *Mufessel-i Hâfız Âver-i İkbâl be Urdu* adlı eser. Bu kitap 1355/1976 yılında Dehlî'de basılmıştır (Sebût, 1381, s.55, 61).

Düşünür Ahmed-i Kesrevî de birçok eserinde edipleri, arifleri ve özellikle de Hâfız'ı eleştirmiştir. Kendisi şairleri özellikle de Hâfız'ı kafiyeci olarak bilmiştir, çünkü Hâfız bazen kafiyeye riayet etmek için çaresiz manasız ibareler yazmıştır (Kesrevî, s.5). Ona göre Hâfız zıt düşünceleri mütalaa etmenin sonucunda karşıt fikirler arasında avare ve sefil olmuştur. Hiçbir fikre bağlanmadığından tuhaf ve zıt sözler söylemiş, hakikatte bütün her şeye itikatsız kalmıştır. Bu sebeple inançsızlıkla uyumlu olan meyhaneciliğe yüzünü çevirmiş (Kesrevî, s.8-9), dünya işini ve dünya meyhanecilerini beyhude bildiğinden, geçmiş ve geleceğin kederini çekmeyi tavsiye etmemiştir. Ona göre güzellik kendi kendisine gelmediği takdirde onu şarapla elde ediniz ve bu Hâfız'ın şarap içme nedenidir (Kesrevî, s.10-11). Kesrevî de Hâfız'ı şarap içmek, avarelik, serserilik, zorbalık, tembellik ve itikatsızlık gibi bazı kötü hasletlerin müsebbibi bilmektedir (Kesrevî, s.30-34). Hâfız'ı öven şarkiyatçıları eleştirmiş, bu şarkiyatçıların doğunun kötülüğünü istediklerini, bütün şarklıların Hâfız gibi ömürlerini meyhane köşelerinde telef edip,

memleketlerinin bütün zenginliklerini Amerika ve Avrupa'nın emrine vermek istediklerini iddia etmiştir. Bu arada Hâfız'ı bilerek veya bilmeyerek öven İranlıların da bu şarkiyatçıların değirmenine su taşıdığını belirtmiştir (Kesrevî, s.37, 39). Ona göre Muhammed Alî Fûrûgî, Muhammed-i Kazvînî ve Kâsım Ganî, Avrupalı şarkiyatçılar tarafından kandırılmıştır (Kesrevî, s.39).

Kesrevî, Hâfızla hem kalemlle savaşmış hem de onun divan nüshalarını yok etmek için girişimlerde bulunmuştur. Kesrevî ve onu takip eden kimselerin amaç ve gayelerinden biri de bazı kitapları özellikle de Hâfız'ın divan nüshalarını toplayıp yakmaktı (Hâfız, 1367, Muhammed Hüseyin Meşâyih Ferîdenî'nin yazdığı mukaddime, s.21). Elbette edipler ve muhakkikler onun eleştiri ve girişimlerini cevapsız bırakmamıştır (İkbâl Âştiyânî, s.1-5; Zerînkûb c.2, s.654-56).

KAYNAKÇA

- 📖 Âkâ Bozorg Tahrânî, Abbâs İkbâl Âştiyânî, "Belâ-i Ta'asub ve Bîzevkî" *Yâdgâr*, Yıl 5, 1327.
- 📖 Muhammed İkbâl-i Lâhorî, *Nevâ-i Şâ'ir-i Ferdâ Yâ Esrâr-i Hûdî ve Rumûz-i Bîhûdî*, Çâp-i Muhammed Hüseyin Meşâyih Ferîdenî, Tahran, 1358.
- 📖 Ebû'l-Fazl Burkaî, *Şî'r ve Mûsîkî, Yâ, Şî'r ve Şâirî ve Vazîfe-i Medâhân ve Şâirân*, 1382.
- 📖 Ebû'l-Fazl Burkaî, *Akl ve Dîn*, Tahran, 1340.
- 📖 Ebû'l-Fazl Burkaî, *Goftgûî bâ Hâfız yâ Hâfız Şiken*.
- 📖 Ekber Sebût, *Bîst ve Se Goftâr*, "Hâfız der Şebih-i Kâre" Dehlî, Merkez-i Tahkîkât-i Fârsî, 1381.
- 📖 Ekber Sebût, "Pîşîne-i Gazelserâî ve Hamriyyeserâî ve Mukaddimei ber Tefsîr-i Surûdhâ-i Hayyâm" *Kend-i Pârsî*, 1381.
- 📖 Hâcî Hâlîfe, Şemseddîn Muhammed Hâfız, *Dîvân*, Çâp-i Muhammed Kâzvînî ve Kâsım Ganî, Tahran, 1362.
- 📖 Hâcî Hâlîfe, Şemseddîn Muhammed Hâfız, *Dîvânü'l-Işk: Şî'r-i Hâfız-i Şîrâzî*, Tahran, 1367.
- 📖 Hâfızşinâsî, *Be Kûşîş-i Saîd Niyâz-i Kirmânî*, Tahran, 1365.
- 📖 Muhammed Cevâd-i Horâsânî, *el-Bid'at ve el-Tahrif, Yâ, Âyîn-i Tasavvuf*, Tahran.
- 📖 Muhammed Cevâd-i Horâsânî, *Rızvân-i Ekber*, Tahran.

- 📖 Bahâeddîn Hüremşâhî, *Hâfıznâme: Şerh-i Elfâz, Âlâm, Mefâhîm-i Kilîdî ve Ebyât-i Doşvâr-i Hâfız*, Tahran, 1366.
- 📖 Muhammed b. Muhammed Dârâbî, *Latîfe-i Gaybî: Hâvî Tovzîh-i Eş'âr-i Müşkile-i Hazret-i Hâce Şemseddîn Muhammed Hâfız-i Şîrâzî, Şîrâz: Kitâbfrûşî-i Ahmedî*.
- 📖 Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkiretü's-suarâ, Çâp-i Edward Browne, Leiden, 1901, Çâp-i Ofset-i Tahran, 1382*.
- 📖 Abdülhüseyin Zerînkûb, *Nakd-i Edebî: Costcû der Usûl ve Revîşhâ ve Mebâhis-i Nekâdî bâ Berresî Der Târîh-i Nakd ve Nakâdân*, Tahran, 1370.
- 📖 Hâdî b. Mehdî-i Sebzevârî, *Dîvân-i Hâcî Mollâ Hâdî-i Sebzevârî, Çâp-i Ahmed-i Kirmânî, Tahran, 1370*.
- 📖 Muhammed Sûdî, *Şerh-i Sûdî Ber Hâfız*, Tercüme İsmet Sıtârzâde, Tahran, 1366.
- 📖 Nasrullâh Seyf Pûr Fâtîmî, *Şerh-i Hâl-i Şemseddîn Muhammed Hâfız-i Şîrâzî, Isfahân, 1312*.
- 📖 Muhammed b. Hüseyin Şerîf Rızâ, *Dîvân*, Beyrut.
- 📖 Muhammed b. Hüseyin Şeyh Bahâî, *Câmiü'l-Abbâsî, Çâp-i Sengî-i Bombay, 1319*.
- 📖 Muhammed b. Hüseyin Şeyh Bahâî, *Külliyât-i Eş'âr ve Âsâr-i Fârsî-i Şeyh Bahâeddîn Muhammedü'l-Âmilî Meşhûr Be Şeyh Bahâî, Çâp-i Gulâm Hüseyîn, Cevâhirî, Tahran*.
- 📖 Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Cemâl-i Âftâb ve Âftâb-i Her Nezer: Şerhî Ber Dîvân-i Hâfız*, Tâlîf ve Tedvîn Alî Sa'âdetpûr, Tahran, 1382.
- 📖 Hasan b. Yusuf Alâme Hallî, *el-Risâletü'l-Sa'diye, Çâp-i Abdülhüseyin Muhammed Ali Bekâl, Kum, 1410*.
- 📖 Ali b. Hüseyin Alimü'l-hadî, *Dîvân, Çâp-i Reşîd Safâr, Kahire, 1378*.
- 📖 Muhammed Hasan Fâzîl-i Hindî, *Hikmet-i Hâkâniye: Şâmil-i Yekdevre-i Muh-tasar-i Mantık, Tabî'ayât ve İlahiyât, Çâp-i Defter-i Neşr-i Mîrâs-i Mektûb, Tahran, 1377*.
- 📖 Muhammed Kazvînî, *Hâfız Ez Dîdgâh-i Alâme Muhammed-i Kazvînî, Be Kûşîş-i İsmail Sârmî, Tahran, 1367*.
- 📖 Abbâs-i Kumî, *Müntehiyü'l-Âmâl, Tahran, 1331-32*.
- 📖 Ahmed Kesrevî, *Hâfız Çi Mîgûyed, Tahran, 1335*.

- 📖 Kemâleddîn Hüseyin Gâzergâhî, *Mecâlisü'l-Uşâk*, Çâp-i Gulâmrızâ Tabâtabâi Mecid, Tahran, 1376.
- 📖 Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî Meclisî, *Hakü'l-yakîn*, Isfahân, 1381.
- 📖 Muhammed Takî b. Maksûd Alî Meclisî, *Levâmi'-i Sâhibkerânî*, Kum, 1414.
- 📖 Abdurızâ Müderriszâde, *Medres Yâ Meykede*, Der Mecmua-i Makâlehâ-i Kongre-i Fâzılîn-i Nerâkî, Tahran, 1381.
- 📖 Mürtezâ Mutaherî, *İrfân-i Hâfız*, Mebâhes-i Pîrâmûn-i Şinâht-i Vâkî-i Hâce Hâfız, Tahran, 1370.
- 📖 Ahmed b. Muhammed Mehdî-i Nerâkî, *Kitab-i Mirâcü'l-Sa'âde*, Tahran, 1371.
- 📖 Ahmed b. Muhammed Mehdî-i Nerâkî, *Mesnevî-i Tâkdîs*, Be Hemrâ-i Müntehabî ez Gazelyât-i Âlem Rabânî Hâc Mollâ Ahmed Fâzıl Nerâkî, Çâp-i Hasan Nerâkî, Tahran, 1362.
- 📖 Celâleddîn Humâî, *Makâm-i Hâfız*, Tahran, Kitâbfrûşî-i Fürûgî.

Hâfız'ın Divanında Fal

Mahmûd RÛHU'İ-EMÎNÎ⁸

Dini kitaplar ile şair divanları gibi saygı ve ihtiramla anılan kitaplarda fal bakmak ve fikir almak eski bir gelenektir. Fars dili topraklarında istiharede bulunmak amacıyla Kur'ân'dan istifade edilmektedir, ayrıca fal bakmak için de diğer kitaplardan çok Hâfız'ın divanı tercih edilmektedir. Hâfız divanında defalarca "fal bak" ıstılahına işaret edilmiştir (Örneğin 114. Gazel, 8. Beyit, 153. Gazel, 9. Beyti, 166. Gazel, 1. Beyit, 320. Gazel, 5 ve 8. Beyit). Muhtemelen Hâfız'ın divanında fal bakmak onun ölümünden kısa bir süre sonra revaç kazanmıştır (Lûdî, s.51, Samî'i, s.143). Hâfız'ın vefatından yaklaşık yetmiş yıl sonra divanında fal bakıp, yorumlarda bulunmak resmi tarihi metinlerde yer almıştır (Tahrânî, c.2, s.363-64). Safevî döneminden sonra Hâfız'ın divanında fal bakmak üzerine birçok hikâye ve ilgi çekici detaylar nakledilmiştir. Bu hikâyelerden bazıları çok meşhurdur. Hüseyin-i Kefevî onuncu yüzyılın sonunda bu türden yaklaşık 140 hikâyeyi Türkçe olan kitabında toplamış ve diğer Türk yazarlar da bu hikâyeler üzerine şerhler yazmıştır (Hâcî Halîfe, c.1, stûn 783). II. Şâh Abbâs-i Safevî'nin muasırlarından olan Muhammed b. Muhammed Dârâbî'nin *Latîfe-i Gaybî* risalesinde de bu türden hikâyeler nakledilmiştir (Dârâbî, s.162-69; Browne, c.3, s.315-19).

İranlıların geleneksel inancına göre Hâfız herkesin niyet ve niyazından haberdardır ve bu sebeple Lisânü'l-gayb adıyla çağrılmıştır (Hâcî Halîfe, c.1, stûn 783). Her ne kadar bu konuda farklı görüş ve fikirler olsa da Hâfız'ın divanında fal bakmak bugün de aynı seyirde devam etmektedir (Rûhu'l-emînî, s.28-29).

Hâfız'ın divanında özellikle fala Tîrmâh-i Sîzeşû, Çehârşenbe-i Âhîr-i Safer, Şeb-i Yeldâ ve Çehârşenbe-i Sûrî gibi şenliklerde bakılmaktadır (Rûhu'l-emînî, s.35). Bazıları da dost ve aileleriyle birlikte oldukları gecelerde toplanıp fal bakmaktadır. Geleneğe göre fal bakmak herkesin işi değildir. Fala bakacak kimse genellikle hazır bulunan toplulukta bilgili, saygın ve itibara haiz kimsedir. Genellikle ailelerde fal bakmak büyüğün ve ailenin beyaz sakalı yaşlısının işidir. Fal bakan kimse mecliste hazır bulunan herkesin falına ya oturma sırasına göre sağ baştan ya hazır bulunanların yaş ve toplumdaki itibarlarına göre ya da kura ile bakmaktadır. Bazen mecliste bulunmayan kimseler içinde fal bakılmaktadır (Rûhu'l-emînî, s.36-42). Fal bakmak ve gazel seçmenin de bir adap ve şartı vardır. Fala bakan kimse Hâfız'ın divanını mukaddes bir kitap gibi eline alır, kıbleye yüzünü döner, ilk önce fal sahibi niyet eder, sonra fala bakan kimse parmağının ucuyla ve genellikle gözü kapalı bir şekilde bir sayfayı gösterip açar. Fal gazeli kitabın sağ tarafında yer alan ilk gazeldir, eğer gazel önceki sayfadan başlamışsa fala ba-

⁸ *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, s.386-90, c.12, Tahran, 1387.

kan kimse arka sayfaya bakar ve gazeli ilk beytinden okumaya başlar. Fal gazeli-
linden sonra yer alan gazel falın şahidi telaki edilmektedir (Dîvân-i Hâfız, s.42-
47). Geleneksel inanca göre Hâfız'ın divanında fal bakarken onun maşuku olan
Şâh Nebât'a söz vermek gerekir, yoksa niyet edenin hali ve falı görünmeyecektir.
Ayrıca bu konuda çeşitli diğer yeminler ve Hâfız'ın mezarı için söylenen ahitler
rayiçtedir (Dîvân-i Hâfız, s.47-52, 55-66). Söylenilene göre bu yeminler içerisinde
revaçta olanı “آینده مرا خوب بنواز” ibaresidir. Yani “geleceğimi iyi çal” çünkü Hâfız
çalgıcı ve şarkıcıymış ve o devirde “Hâfız” şarkıcıların lakabıymış ve “Hâfız” olarak
çağırılmıştır (Dîvân-i Hâfız, s.48; Bâstânî Pârîzî, s.33-80).

Fal gazelini teşhis edip onu kabul etmek gazelin içeriğine bağlıdır. Genellikle
fal sahibi kimse gazeli kendi ruhî vaziyeti, duygusal ve hassas durumuna göre
yorumlamaktadır. Genellikle gazeldeki ibare, mısra veya beyitte kendi vaziyetini
ifade eden bir şeyler bulup, deyim yerindeyse Hâce'den cevap almaktadır
(Rûhu'l-emînî, s.53-54).

Hâfız'ın divanında fal bakmak hakkında ilk önemli araştırma h.1367 yılında
Mahmûd Rûhu'l-Emînî önderliğinde yapılmıştır. Bu araştırmada İran toprakla-
rında iki yüz bin belge incelenmiş ve 105 belgenin tahlili yapılmıştır. Bu araştırma
sonucunda 150 sayfa olarak hazırlanan bir eser h.1369 yılında Tahran'da yayın-
lanmıştır.

KAYNAKÇA

- 📖 Muhammed İbrahîm Bâstânî Pârîzî, “*Hâfız Çendîn Hüner*” Der Hâfızşinâsî, Be
Kûşîş-i Saîd Niyâz-i Kirmânî, Tahran, 1366.
- 📖 Şemseddîn Muhammed Hâfız, *Dîvân*, Çâp-i Muhammed Kazvînî ve Kâsım
Ganî, Tahran, 1362.
- 📖 Muhammed b. Muhammed Dârâbî, *Latîfe-i Gaybî: Hâvî Tovzîh-i Eş'âr-i Müş-
kile-i Hazret-i Hâce Şemseddîn Muhammed Hâfız-i Şîrâzî*, Şîrâz: Kitâbfrûşî-i
Ahmedî.
- 📖 Mahmûd Rûhu'l-emînî, *Be Şâh Nebâtet Kesem: Bâverhâ-i Âmiyâne Derbâre-
i Fâl-i Hâfız*, Tahran, 1369.
- 📖 Keyvân Samî'i, *Fâl Be Vesîle-i Dîvân-i Hâfız*, Der Hâfızşinâsî, Be Kûşîş-i Saîd
Niyâz-i Kirmânî, Tahran, 1364.
- 📖 Ebû Bekir Tahrânî, *Kitâb-i Diyârbekiriye*, Çâp-i Necâtî Lugâl ve Faruk Sümer,
Ankara 1962-64, Çâp-i Ofset-i Tahran, 1356.
- 📖 Şîr Alihân b. Ali Emcedhân Lûdî, *Tezkire-i Mirâtü'l-hayâl*, Çâp-i Muhammed
Melikü'l-kitâb-i Şîrâzî, Bombay, 1324.
- 📖 Edward Granville Browne, *A Literary History of Persian*, Cambridge, 1928.

Hâfiziye

Abdulkerîm ATTÂRZÂDE⁹

Hâfız daha sonraları büyük bir bahçeye dönüşen Musallâ adındaki bir kabristanda toprağa verilmiştir. H.856 yılında Mîrzâ Ebû'l-kâsım Bâbü'r'ün veziri Muhammed Mu'ammâî, Hâfız'ın kabrine bir kümbet yaptırmıştır (Emîr Alî Şîr Nevâî, s.37, 211; Handmîr, c.4, s.107). II. Şâh Abbâs-i Safevî zamanında bu bina onarılmış ve kabrin yanına mandalina ağaçlarından oluşan bir bahçe ihdas edilmiştir (Tavernier, s.309; Sâmi, s.366). Nâdir Şâh Afşâr döneminde de Hâfız'ın kabrinin bulunduğu kümbet restore edilmiştir (Esterâbâdî, s.113-14). H.1189 yılında Kerîm Hân Zend'in emriyle bu mahalde dört sütunlu bir salon yapılmış ve kabrin üzerine mermerden büyük bir taş konulmuştur (Sâmi, s.367). Aynı şekilde salonun her köşesine bir oda inşa edilmiş ve bu odalar günümüzde idari işler için kullanılmaktadır (Mustafvî, s.53). Salonun batı köşesinin altına su deposu yapılmış ve bu depo Rûknâbâd suyu ile dolmuştur. Bu depo hala sağlamdır, ancak kuyu suyu ile dolmaktadır (Hurmâî, s.66). H.1295 yılında Fars valisi Mü'temedü'l-ddevle Ferhâd Mîrzâ'nın emriyle Hâfız'ın kabrinin etrafına odundan bir korkuluk yapılmıştır (Dânişpejûh, s.171). H.1319 yılında da Fars valisi Melik Mansûr Şu'âû'l-sultâne'nin emriyle kabrin üzerine demirden bir korkuluk konulmuştur (Behrûzî, s.66).

H.1311 yılında bina yeniden onarılmıştır, h.1327 yılında Hâfız ve Sa'dî'nin kabirlerinin arasına bir cadde yapılmıştır (Sâmi, s.368). Bu dönemde bu her iki mezara "Tekiyye" denilmiştir. H.1315 yılında o zamanın Kültür Bakanı Ali Asgar Hikmet'in emriyle Andre Godar tarafından Hâfız'ın kabri için Zendlilerin yapıları örnek alınarak bir yapı tasarlanmıştır. İnşası devam eden bu yapı h.1317 yılında tamamlanmıştır (Sâmi, 369). Bu yapı h.1354 yılının Âzer ayında milli eserler içerisinde kaydedilmiştir (Pâzûkî Turûdî ve Şâdmîhr, s.233).

Hâfiziye alanının tamamı yaklaşık yirmi bin metredir. Plan gereğince Kerîmhânî'nin dört sütunlu salonu iki taraftan genişletilmiştir. Beş metre uzunluğunda on altı diğer sütun eklenmiş ve bu sayede elli altı metre uzunluğunda ve sekiz metre genişliğinde daha büyük bir salon yapılmıştır (Sâmi, s.370; Hurmâî, s.66). Salon resim, alçı, çini ve kitabelerle süslenmiştir (Mustafvî, s.53). Bu salon, Hâfiziye'yi güney avlusu ve kuzey avlusu olmak üzere iki bölüme ayırmıştır. Kuzey bölümü (Bâğ-i Ârâmgâh) 50x60 metre ebadiyla Hâfiziye'nin en geniş bölümünü kapsamaktadır. Büyük ihtimalle bu bölüm umumi kabristandır. Hâfız'ın

⁹ *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, s.386-90, c.12, Tahran, 1387.

kabri bu bölümün ortasında yer almaktadır (Fûrset-i Şîrâzî, s.469; Hurmâî, s.64). Kabir taşı Zendler zamanındaki aynı taştır. Zeminden bir metre yükseklikte ve beş basamaklı yuvarlak bir merdivenle etrafı çevrelenmiştir. Tavanın altında sekiz köşede yer olan taş sütunlar beş metre yüksekliktedir (Sâmî, s.369-70). Türbenin tavanın içi renkli çinilerle örülmüştür. Türbenin dışarıdaki görüntüsü güzeldir ve bakır örtüyle örtünen dervişlerin külahına benzemektedir. Bu avlunun güney bölümünde ve mandalina, selvi ve çam ağaçlarının arasında iki müstakil havuz yer almaktadır (Sâmî, s.369-70). Bahçede bulunan havuzların suyu dışarıdan gelmektedir. Doğu avlusu hususi mezarlar olarak yâd edilmiştir. Kuzey avlusunda günümüzde Sa'dî Bilimi ve Hâfız Bilimi merkezi olarak kullanılan kütüphane yer almaktadır. Türbenin batı avlusunda geleneksel çayhane, kitap satılan stantlar ve Kıvâmü'l-Melik-i Şîrâzî'nin ailesinin mezarının da bulunduğu birkaç mezar yer almaktadır (Hurmâî, s.64, 66).

Güney avlusu (giriş bahçesi) 80x150 metre ebadında olup, avlunun zemininden dört metre daha çukurdadır. Avlunun ortasında 2x32 metre ebadında iki havuz yer almaktadır. Her birisi 35x70 metre ebadında olan iki mandalina bahçesi bulunmaktadır. Bu bahçelerin birisi doğu birisi de batı avlusunda yer almaktadır. Güney avlusunun duvarları tuğladandır. Üç basamakla Gülistân caddesine açılan Hâfızıyye'nin giriş kapısı, güney duvarının ortasında yer almaktadır (Hurmâî, s.66, 67).

İslam Cumhuriyeti döneminde Hâfızıyye'nin batı çevresine dört bin metre daha ilave edilmiştir (Hurmâî, s.67). Hâfızıyye'nin bölümlerinin çoğu ve özellikle de bahçe duvarlarının üzerinde bulunan kitabeler, muhtelif üsluplarla, sülüs ve nestalik gibi hatlarla yazılmıştır. Bu kitabeleri Hâfız'ın kabir taşının kitabesini yazan Hâcî Âkâsîbîg ile Afşâr ve Emîrû'l-kitâb Melikü'l-keâm gibi adlarla anılan güzel hat üstatları Hâfız'ın şiirlerini yazmıştır (Beyânî, c.1-2, s.6; Sâmî, s.372-75).

Hâfızıyye eskiden günümüze kadar ilgi odağı olmuştur, bazen muhtelif grupların ikamet ettikleri menzil haline gelmiş, (Hûrmûcî, s.428, 450) bazen tanıdık insanların halvette çekildikleri mekân olmuştur. Büyükler, bilginler ve birçok rütbe sahibi kimse Hâfız'ın yanında metfundur. Örneğin Ehî-i Şîrâzî, Furset-i Şîrâzî, Şûrîde-i Şîrâzî, Mehdî Hamîdî-i Şîrâzî, Nizâmüddîn-i Şîrâzî, Lutfalî Sûretger ve Ferîdûn Teveleli (Münşî-i Kumî, C.1, s.262; Sâmî, s.377; Hurmâî, s.67).

KAYNAKÇA

- 📖 Muhammed Mehdî b. Muhammed Nasîr Esterâbâdî, *Cihângoşâ-i Nâdirî*, Çâp-i Abdullâh Envâr, Tahran, 1341.
- 📖 Emîr Alî Şîr Nevâî, *Tezkire-i Mecâlis-i el-nefâis*, Çâp-i Ali Asgar Hikmet, Tahran, 1363.
- 📖 Alî Nakî Behrûzî, *Benâhâ-i Târîhî ve Âsâr-i Hünerî-i Celgeh-i Şîrâz*, Şîrâz, 1354.
- 📖 Mehdî Beyânî, *Ahvâl ve Âsâr-i Hûşnivîsân*, Tahran, 1363.
- 📖 Nâsîr Pâzûkî Turûdî ve Abdulkerîm Şâdmîhr, *Âsâr-i Sebt Şode-i Îrân der Fihrist-i Âsâr-i Milî*, Tahran, 1384.
- 📖 Muhammed Kerîm Hurmâî, *Şîrâz: Yâdgâr-i Gozeştegân*, Şîrâz, 1384.
- 📖 Muhammed Cafer b. Muhammed Alî Hûrmûcî, *Nüzhetü'l-ahbâr: Târîh ve Coğrâfyâ-i Fârs*, Çâp-i Ali Âldâvud, Tahran, 1380.
- 📖 Menûçîhr Dânişpejûh, *Şîrâz: Negînî-i Dîrahşân der Ferheng ve Temedün-i Îrân Zemîn*, Tahran, 1377.
- 📖 Ali Sâmî, *Şîrâz: Şehr-i Câvîdân*, Şîrâz, 1363.
- 📖 Muhammed Nasîr Cafer Furset-i Şîrâzî, *Âsârü'l-Acem: Der Târîh ve Coğrâfyâ-i Meşrûh-i Bilâd ve Emâkin-i Fârs*, Çâp-i Sengî-i Bombay, 1314, Çâp-i Ofset-i Tahran, 1362.
- 📖 Muhammed Takî Mustafvî, *İklîm-i Pârs*, Tahran, 1363.
- 📖 Ahmed b. Hüseyin Münşî-i Kumî, *Hülâsatü'l-Tevârîh*, Çâp-i İhsân-i Eşrâkî, Tahran, 1359-63.
- 📖 Baptiste- Jean Tavernier, *Voyages en Perse et Description de ce Royaume*, Paris, 1930.